

अध्यात्मप्रकाशकार्यालयप्रकाशिताः

कातचन वदान्तग्रन्था

१. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् - विष्णुविभागानुसारेण प्रविभक्तग्रन्थ-
कारीम्, प्रतिप्रतिभाष्यप्रतिपाद्यविषयं सूचयन्निरोधोपेयम्, भाष्यान्तरसंवादिसम्बन्धनिर्देश-
पूर्वकं टिप्पण्यङ्कितम्, विज्ञानसूत्रोपनिषदंशिसिद्धान्तानुक्रमानुसारादशब्दसूत्र्यादिसमेतं
निरुपपन्नोदकमीतिकानुसृतं च ॥

२. केनोपनिषद्भाष्यम् - ईशावास्यभाष्यवदेव सर्वपरिकरोपेयम् । अत्र
भाष्यद्वयवर्तिन्येकाद्वितीयानि प्रायाः समाश्लेषिताः । पदवाक्यभाष्ययोश्चैककर्तृकत्व-
मन्यमानमिति विमर्शनपूर्वकमुपसर्जितं च ॥

३. मुन्दकोपनिषद्भाष्यम् - भूमिकटिप्पणादिसेवकितम्, केनभाष्यवत् ॥

४. माण्डूक्यरहस्यविवृतिः - उपनिषद्भाष्या, गौडपादीयकारिकाव्याख्या च ।
अत्र माण्डूक्योपनिषदि गमोक्त्याने नैकानि रहस्यानि श्रीगौडपादमिमत्प्रक्रियानुसारे-
णोद्घटयितानि । श्रीशाङ्करभाष्योक्तपुरजीवनैव, उपनिषदः कारिकाणां चार्थो भाष्यान्तर-
संगमनेन व्याख्यान्तरदोषाद्विष्कारणमङ्गीकृतः । अर्वाचीनग्रन्थपुरावृत्ततत्त्वशोधको-
द्गाविष्मन्मनमनमन्काप्रितदाहृषप्रज्ञानन्याजेन गौडपादीया प्रक्रिया सुविशदीकृता च ॥

५. सुसुप्ता - अध्यात्मभाष्यस्य नवीनव्याख्या श्रीमच्चिदानन्देन्द्रसरस्वती-
प्रणीता । अत्र भाष्यसंगोक्तपुरजीवनैव शाङ्करवेदान्तप्रक्रिया वाचकद्वयसंगमीकृता ।
मुन्दसंज्ञादयविरुद्धा एकद्वेसीयव्याख्याः परवादाश्च तत्र तत्र धुतिमुत्पन्नानुभवप्राप्तिकृत्य-
प्रकटनपूर्वकं निर्विशङ्कं निगदन्ताश्च ॥

६. वेदान्तबालबोधिनी - भगवत्पादीय 'प्रातःस्मरणस्तोत्र' व्याख्या,
अश्वमेधरूपा, पारिभाषिकशब्दविवरणपट्टिकासमेता । शुद्धशाङ्करवेदान्तप्रक्रियापरिचये-
भूतं परमोपकारिणी ॥

— प्रातिस्थानम्

अध्यात्मप्रकाशकार्यालयः, होळेरसीपुरम्

(हामन जिल्हा, मैसूरु संस्थानम्, दक्षिण रेल्वे.)

THE UPANISHADS
WITH
SRI SHANKARA'S COMMENTARY

श्रीशाङ्करभाष्यसंयुता उपनिषदः

MANDUKYA RAHASYA VIVRITI

(An open sesame to the Mandukya)

SOME OPINIONS

1. Very useful to the students of Advaita Vedanta who follow the modern method as well as the ancient one. Swamiji's Commentary on the Karikas shows the depth of his knowledge in the subject, the clarity of his expression and his lucidity in style.

— *The Sunday Standard*

2. This is not merely a commentary on the Karika of Gowdayada. The author covers a much wider ground, taking into account all relevant criticism, and discusses threadbare the implications of the Advaita standpoint vis à vis the other systems.

— *The Vedanta Kesari*

3. The Introduction in English and the Bhumika in Sanskrit are both scholarly and valuable The language is easy and forcible..... This is a book that requires and deserves careful study. — *The Prabuddha Bharata*

4. It is an erudite and scholarly work explaining the Upanishad and Karika passages fully and thoroughly with appropriate headings, and often criticises views held by others The language employed in the commentary is majestic and beautiful, and one rarely comes across such writing nowadays. — *The Hindu*

THE

ADHYATMA PRAKASHA KARYALAYA,
HOLENARSIPUR (Hassan Dist.)

अध्यात्मग्रन्थावलि:

THE
TAITTIRIYA UPANISHAD
SHIKSHAVALLI

WITH
Sri Shankara's Commentary

Edited with Notes

By

SRI SWAMI SATCHIDANANDENDRA SARASWATI

तैत्तिरीयोपनिषद् - शीक्षावल्ली

श्रीशाङ्करभाष्यसंयुता

श्रीसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीसंयमिभिः

संशोधिता भाष्यटिप्पण्येन समलङ्कृता च

क्रमाङ्कः १०६

होलेनरसीपुरे,
अध्यात्मप्रकाशकार्यालये
प्राकाश्यं नीता

शकाब्दाः १८८२

First Edition, 1961

1000 Copies

All Rights Reserved

by

The Adhyatma Prakasha Karyalaya,

Holbnarsipur, Mysore State.

Printed in India

by

Y. Narasappa,

at

The Adhyatma Prakasha Press, Holbnarsipur.

GENERAL PREFACE

The present edition of Sri Shankaracharya's Upanishad-Bhashyas, is intended for readers who wish to have at a moderate price the plain text of Shankara's works unencumbered by commentaries and sub-commentaries but provided with such aids to study as a beginner is likely to need in appreciating the original.

Every volume of the series has been provided with an Introduction, Short Notes on points of special interest, References to parallel passages in the other works of the great Acharya, a Summary of the Upanishad, and an Index.

It is hoped that the systematic division of the text into paragraphs with indication of important various readings, the tracing of quotations to their originals, and the close attention paid to typographical details will all combine to make this edition specially convenient for the earnest reader.

PUBLISHERS

INTRODUCTION

The Importance of the Upanishad

The Taittiriya occupies an important position among the Upanishads on which Sri Shankaracharya has chosen to write his famous commentaries, technically called Bhashyas in Sanskrit. While it is of medium size in extent, it contains all the important doctrines of Vedanta more succinctly, and perhaps, more systematically set forth than in any other Upanishad of similar or smaller size. It is also one of the very few Upanishads whose relation with the antecedent and subsequent portions of the recension of the particular Veda to which they pertain, can be determined without difficulty, so that the development of Vedic thought, can be traced from the Samhita down to the Upanishad. Moreover it has a living interest for the numerous followers of the Taittiriya Recension¹ of the Krishna Yajurveda, as they can still find pious Brahmins in South India, reciting it with proper accent and intonation.

1. This recension is so named most probably because Tittiri was the first Rishi to present it in its traditional form. The Puranas, however have a different story to tell in this connection. When sage Yagnavalkya vomitted out the Yajurveda at the bidding of his wrathful teacher, we are told, certain pious Rishis anxious to secure the text, assumed the form of Tittiri birds and sucked it up. Hence the name.

The Teaching of the Upanishad

The central aim of the Upanishad, is to explain how every qualified student can, by the method of discriminating the five Koshas or sheaths enveloping the Atman, realize Brahman or Reality underlying all phenomena, as his very self. As the revelation of this method, is covered by the next two chapters, to be expatiated on by the present writer in an elaborate commentary on the Bhashya, the first chapter alone, generally known as the Sikshavalli, is being separately presented now to the reader, as containing preparatory discipline necessary for a genuine aspirant wishing to enter upon that study.

Special features of Shankara's Bhashya

1. As explained in the Bhashya, the three chapters of this Upanishad form one whole containing the doctrine of the Brahmanavidya, which by dispelling Avidya or Nescience of the true nature of Atman, enables an aspirant to realize and rest for ever in his own Self. On account of the numerous Upasanas or Meditations taught in the first chapter, however, one is apt to lose sight of this main theme, and jump to the conclusion that the Upanishad solely treats of Meditation on Brahman, which is to fructify in the attainment of Brahman only after the practitioner has shuffled off this mortal coil of a body. Many Bhashya-karas, antecedent and subsequent to Shankara, have actually taken up this position, and have argued that the frequent reference to Karma or ritual, is in their favour since meditation and not Jnana as advocated

by Shankara, is compatible with the practice of Karma. And some followers of the Mimamsa, have gone to the length of maintaining that Karma alone as taught in the previous Kanda of the Vedas, conduces to final liberation, the portion treating of Brahma-vidya being, in their opinion, Arthavada or merely eulogistic statement to be explained somehow as being subservient to Karma.

Shankara has, in his Introduction and Supplement to his Bhashya on the Shikshavalli, considered all possible alternative interpretations of the Vedic Teaching with regard to the means to Moksha, and after a careful and thorough sifting of the various evidences, arrives at the irresistible conclusion that, Vidya or knowledge of Brahman as he conceives it is the sole means to final liberation, since all bondage is due to the ignorance of the true nature of the Self as Brahman. As the beginner is likely to miss the train of thought in the bhashya owing to certain repetitions and the double meaning assigned to the term Vidya, I have tried to restate the chief points of the argument in the Sanskrit Introduction. It is hoped that the usefulness of this analysis of the Bhashya will be appreciated by the critical student.

2. In the course of the aforesaid argument, Shankara has pointed out a forcible position that nothing produced by effort can be eternal, and hence Moksha being eternal, cannot be the effect of either Karma, or Upasana or both combined. At this stage the opponent urges that even what

is produced might well be permanent on the strength of a Vedic statement to that effect. Shankara now brings forward the clinching argument (Para. 62) that *a Vedic Text is only a revealer of an existent fact and not a creator of something that is not already there*. Indeed, not even a hundred texts can produce something eternal, nor make anything produced imperishable. Here is a principle of exegesis unrecognised by any other Vedantic School. Even Post-Shankara Vedantins of the Advaitic School appear to ignore this fundamental axiom when they appeal to Sruti as the highest tribunal on certain controverted postulates in the face of reason based on universal experience.

3. Another important piece of argument in the Bhashya, though not of much interest to the lay reader, is seen in the exposure of the material fallacy of the scholastic, whose fantasy raises even non-existence to the rank of a positive entity, and attributes quality, number and causal relation to that figment. In the present Bhashya, the Karma-Mimamsaka takes shelter under this fallacy when he argues (Para. 8) that Moksha can well be a negative like the Pradhvamsa-Abhava or non-existence after destruction, and yet be produced like it. Shankara shatters this logic-chopping by pointing out that it is only a construction of imagination to believe that non-existence is produced since non-existence does not allow, like a positive entity, of any attribute or act being ascribed to it and hence is devoid of all distinctions—such as previous non-existence, mutual non-existence or non-existence after destruction. For

if it were to have attributes, it would be a positive entity and no longer non-existence.

4. There are a few more features of the Bhashya to which full justice cannot be done before the study of the Upanishad as a whole is completed. They have therefore been held over for consideration in the Introduction to the Bhashya on the Anandavalli and the Bhṛiguvalli.

Sources for Notes

In the preparation of my Notes on the Bhashya, I have of course frequently consulted Anandagiri's Gloss, Suresvara's Vartikas and Sayana's Bhashya as being the only authoritative writings available on the subject. I have depended, however, more on Shankara's own statements in his other Bhashyas, whenever these sources seemed to be in conflict with one another, or what is more serious, with Shankara himself. Anandagiri commonly but erroneously believed to be the direct disciple of Shankara, is, as has been shown in the Sanskrit Introduction, a very recent writer since he expressly refers to works like the Tattvaloka and the Prakatārtha. He mixes up Post-Shankarite doctrines with genuine Shankara teachings so much so, that I have had to guard the student against some of his opinions unsupported or even rejected by the Bhashya. Suresvara is very brief in his Vartika and seems to merely summarize the Bhashya on the Sikshavalli. Sayana, on the other hand, is so elaborate that the ordinary student scarcely sees the wood for the trees, and derives very

little help in understanding some of Shankara's terse and pithy statements. In these circumstances, I have tried to clarify most of the difficult points in the Bhasya solely on the strength of the parallel passages elsewhere in Shankara's other Bhashyas. This accounts for the numerous citations from his other works interspersed throughout the Notes. How far I have succeeded in this attempt, the critical reader alone is to judge. For myself, I regard this editing work more as a piece of service and devotion to the holy feet of that revered Teacher.

My Narayana Smaranams to *Pandita Pravara H. Anantha Murthy Sastrigal* and *Parakkaje Subrahmanya Bhatta, Vedanta Siromani and Visharad*, who have looked through the manuscript and offered some useful suggestions.

Holenarsipur.
20-1-1961.

EDITOR.

भूमिका

उपनिषदो वैदिकवाङ्मये स्थानम्

तैत्तिरीयोपनिषदि यं कृष्णयजुर्वेदविचारण्यकस्य सप्तमप्रपाठकमारभ्य प्रवृत्तेतीय-
माध्याह्न्यकवेनैव परिगणनीया । यथाहुः सायणाचार्याः स्वीयतैत्तिरीयारण्यक-
माध्याह्न्यमे -

अरण्यारण्यनाडेनदारण्यकमितिथिते ।

अरण्ये तदधीशीतव्यं वाक्यं प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

काण्डमारण्यकं सर्वं व्याख्यानव्यं प्रयत्नतः ।

आरण्यकप्रयोगान्त्तु पूर्वाचार्यैर्महीरिताः ॥ ५ ॥

होतृन प्रवर्त्यकाण्डं च याश्चोऽन्यदो विदुः ।

आरुणीयविधिश्चैव काण्डके परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

स्रो नारायणश्चैव मेघो यश्चैव पित्रियः ।

एतदारण्यकं सर्वं नावर्ता श्रोतुमर्हति ॥ ९ ॥

इति । तदेवमियं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्माध्यनिर्माणायोपात्तेषु सुप्रसिद्धासु दश-
मूपनिषत्सु - ईशावास्यैतरेयबृहदारण्यकवदेव - इदंवेदीयत्वेन सुखावधारणेति
नोपस्थानमिदं वैदिकविचारप्रदानगवेषणरसिकानाम् । अपरं च प्रमोदकारणं तेषां
यदेषा ग्रन्थतो नातिबृहती नापि स्वल्पगान्ता अर्थतश्च स्वासाधारणपद्धकोशविवेक-
प्रक्रियाविशेषेण वेदान्तासूतमारनिष्यन्दिनी मर्त्यसंज्ञाविनीव स्रोतस्त्रिणी सांप्रतमपि
दक्षिणभारते नैकेषां तैत्तिरीयाणां सांप्रदायिकाध्येतॄणां जिह्वाग्रतः सस्वरं जेगीयमाना
श्रोतृजनश्रवणमनोहारिणी निःसरतीति ॥

तैत्तिरीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्

अथास्यां यजुर्वेदशास्त्रायां तैत्तिरीयशब्दप्रवृत्तौ किं निमित्तमिति वीक्षायां
पौराणिकेषु तावदत्रैकं कथानकं प्रचलति । एकदा किल वैशम्पायनेन स्वशिष्यं
याज्ञवल्क्यं सतीर्थयाज्ञावमानकं प्रति क्रुद्धेन 'मुच्यतां मत्तोऽधीतम्' इत्युक्तम् ।
सोऽपि देवरातिः सपदि रुधिराक्तानि यजृषि चच्छर्द । अथ मुनयो वेदलोलुपतया
नित्तिरिषद्विरूपमास्थाय तानि वान्तानि यजृषि यजगृहुस्तेन तैत्तिरीयसंज्ञां लेभिरे-

इति । तत्र याज्ञवल्क्येनावीतस्य चतुर्वेदस्य वसनं तु पुनस्तुच्छाण्यप्रतिज्ञापूर्वकं
परित्यागरूपमान्तरं सूक्ष्ममेव, न त्वच्चादिकमिव बाह्यं स्थूलं येन तद्वस्मिन्वेदस्य
भक्षणार्थं वैशम्पायनशिष्याणां साक्षान्नितिरिपक्षिरूपग्रहणप्रसङ्गः समापद्येत ।
अन्येनां नितिरिभावो नाम वस्मिन्ग्रहणलोपुपत्तारूप एव भवितुमर्हति । एवं
तद्वस्मिन्वेदभक्षणमपि अन्यपरित्यक्तवेदस्वीकाररूपमेव - इत्यभिप्रयस्मिन् स्वाध्याय-
मण्डलप्रकाशितनैतिगीयसंहितामूमिकान्तिबन्धवारः श्रीगङ्गानन्दशर्माणः । तत्रैव
कल्पान्तरं गैरुपन्यस्तमस्ति " यन्मुतस्तु, एतच्छाण्यप्रवर्तकनितिरिनामकः
कश्चिदाचार्य एव, येन तत्तत्तद्वैद्याशास्त्रा प्रसिद्धाः । . . तथा च काण्डानुक्रमणिकाया
नैतिगीयशास्त्राप्रवक्तारः प्रसिद्धाः - वैशम्पायनो दास्कायैनां शास्त्रां प्राह पैङ्गवे ।
यास्कः पैङ्गुनितिरिषे उत्ताय प्राह नितिरिः । उत्ताः शास्त्रामिमां प्राह आत्रेयाय
यशस्विने । तेन शास्त्रा प्रणीतेयमात्रेयी इति प्रोच्यते ।' इतीति । अत्र ग्रन्थ-
पुरावृत्ततत्त्वशोधका एव प्रमाणमित्येकं पल्लविनेन ॥

उपनिषद्ग्रन्थविभागामिधानानि

इयं च श्रीशाबली, आनन्दबली, भृगुबलीति च प्रकृतानैस्त्रिमिरिष्यायैः
प्रविभक्तेति सुप्रसिद्धमेतत् । तत्र प्रथमोऽध्यायः सांख्ययुपनिषदिति, द्वितीय-
तृतीयौ च मिलित्वा वारुण्युपनिषदिति च व्यपदिष्टौ स्थायणाचार्यैः । समनन्तरोत्तरः
प्रपाठकस्तु भगवत्पादीयभाष्याविमूषितोऽपि सूत्रभाष्ये पुरुषविद्याधिकरणे समुदा-
हृतो याज्ञिक्युपनिषदिति व्यवहृतस्तैरारण्यकभाष्यकारैः । सोऽयं व्यपदेशविभागो
यद्यपि भगवत्पादीयभाष्ये नोल्लिखितः, तथाप्यापस्तम्बीयाः सांप्रतमपि
ब्रह्मयज्ञाद्देवतार्पणे 'सांख्योद्भवता उपनिषदन्तर्यामि' इत्यादिनामोल्लेखं
कुर्वाणा दरीदृश्यन्त इत्यतः सांप्रदायिक एवायमपि व्यपदेशक्रम इत्यवगम्यते ।
अध्यायानां बलीत्वेन व्यपदेशोऽपि नाधुनातनः । यतो भृगुबलीभाष्यारम्भे
'इत्येवम् आनन्दबल्क्यां विवक्षितोऽर्थः' इति बलीसंज्ञा समुपात्ता । एवं
वार्तिकेपि 'अशेषानन्दबल्क्यर्थसूत्रवाक्यमिदं वचः' । (तै. वा. २-४३) इति
दृश्यत इति ॥

उपनिषत्प्रतिपाद्यो विषयः

अस्माश्चोपनिषद्ः संबन्ध एवं संक्षेपत उपन्यस्तो भाष्ये - 'नित्यान्वधि-
गतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फलार्थिनां पूर्वस्मिन् ग्रन्थे ।
इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते' इति । एतेन गम्यते
यदुपनिषदि तात्पर्यतः प्रतिपाद्योऽर्थः सर्वविधकर्मबन्धभयप्रहाणकञ्च ब्रह्मविद्या -

इति । तथा च वाक्यामुपनिषदानन्दवन्त्वाम् 'अमयं प्रतिष्ठां विन्दते' (२-७)
इति, श्रुत्युक्त्या च 'मेधा भार्गवी वाक्यो विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ।
य एवं वेद प्रतितिष्ठति' (३-६) इति च निष्कियाद्वितीयानन्दस्वरूपप्रतिष्ठा-
नन्तर्गत् ब्रह्मविद्याकर्म मुक्त्योऽभिहितमुपलभ्यत इति ॥

भाष्ये जिज्ञासुभिर्गवेषया उपदेशाः

अथैवं श्रित्वे किमर्थमत्रोपासनानि भूरितो विहितान्युपलभ्यन्ते कर्माणि
येन ? तथा हि - शीक्षावत्कर्मो तावद् द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमे तावदेवता-
प्राप्तये वायुगवेषे च विदिते । द्वितीये वर्षम्बरादिशिञ्जिनव्याधाः परिमल्लयानाः ।
तृतीये संहितोपासनं विहितम् । चतुर्थे ओङ्कारमुद्दिश्य जगहोर्मां मेधाकामानां
श्रीकामानां च विहितौ । पञ्चमे षष्ठे च महोष्वाहतिद्वारेण ब्रह्मोपासनम्
विहितम् । सप्तमे च पादपञ्चमोपासनम् । अष्टमे चोङ्कारोपासनम् । नवमे तु
ऋतुशब्दिकर्मव्याप्त्युक्तानि । दशमे शिशुद्वारेष्वेदानीन्वचनमुक्तम् । एकादशे शिष्याय
गुरुकर्मण्यो देवा निदिष्टाः कर्माणि नियमेन कर्तव्यानीति । द्वादशे पुनरपि देवता-
प्राप्तये कर्माणि निर्दिष्टाः पठिताः । तदेवमुपासनानां कर्मणां चोपदेशप्राचुर्ये जायते
कथञ्चन कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत इत्यध्यवस्थेयम् ? कथञ्चात्र
विहितानि ब्रह्मविद्या न वस्तुमात्रबोधनक्या, किं तद्व्याप्त्यनारूपैवेति ब्रुवताम्,
कर्मभ्य एव विद्याकर्मसमुच्चयाऽनुष्ठानादेव वा मोक्षोऽत्र विवक्षित इति ब्रुवतां
वा पक्षः प्रतिक्षेपणीयः ? किञ्चान्वद्, कर्मकाण्डे कर्माणि विहितानि, विद्या तु
सर्वकर्मोपमर्दनी ज्ञानकाण्डे-इति प्रतिज्ञानानां कथं न कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधः ?
गृहीतः कर्माणि विद्वद्देवः कर्मभ्य एव मोक्षमभिप्रेतीति वा कुतो न स्यात्,
अथवा कर्मभूतानां निर्विषयत्वाद् वैयर्थ्यास्तैः ? इत्याद्या अक्षेपा अत्र
समुत्तिष्ठन्ते । अत्र शीक्षावत्कर्मव्यवधानमात्रे तदुपसंहारभाष्ये चाचार्यैरनु-
गृहीतानि प्रतिममाधानानि मुमुक्षूणां तत्त्वजिज्ञासूनां सावधानमननयोग्यानि
मर्त्यानि तान्यत्र ग्रहणमौकर्याय संक्षिप्योपस्थाप्यन्ते -

(१) तत्र ज्ञानकाण्डे एवोपासनानां विनिवेशे कारणमत्र भाष्ये न
ल्लिखितम् । छान्दोग्योपनिषत्संबन्धभाष्ये तूक्तम् - रहस्यमामान्यात् मनोवृत्ति-
मामान्याद्याभ्युदयमाधानानि कैवल्यसंनिवृत्त्यलानि चाद्वैतादीपद्विकृतब्रह्मविषया-
भ्युपासनान्यद्वैतविद्याप्रकरणे एवोच्यन्त इति । तदिहाप्यनुसंधेयम् ॥

(२) कर्मकाण्डे विहितानामपि पुनरिहाप्युपदेशे आशयविशेषोऽत्र भाष्ये
प्रदर्शितः - ऋतादीनां पूर्वत्र (नवमानुवाके) उपदेश आनर्थक्यपरिहारार्थः,

इह (एकादशानुवाके) तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थेन कर्मप्रयत्नमित्यर्थः (भा. भा. ५४) ।
इति । एतेनेदमुक्तं भवति यत् कर्मणां प्रकृतवस्तुपुनरिदंराजानामप्रकारित्वेन
साधकत्वात्, आगामिवत्प्राप्त्यर्थोपदेश्यमात्रब्रह्मविद्योत्पत्त्युक्तत्वेन समुक्तुमिदं
कर्मव्यवहारो नैवामित्युक्ताष्टे पुनरुक्तवानिति ॥

(३) उपामनारूपैव विद्या न परमदुरुपार्यकामयेति तु ब्रह्मविद्याप्रोक्ति
परम्' इति पुनरास्तमित्यर्थो देवावगम्यते । त्रिविधा हि विद्या वेदान्तोपदेश्य
भगवत्प्रादीयमतेन । तत्रोपामनारूपेण विद्या न्याराज्यप्राप्त्यन्तकालात् शीघ्रावगम्यं
विदिता मानसक्रियारूपत्वात् पुरुषतत्त्वात् ओदानात् च । ब्रह्मविद्याप्रोक्ति
परम्' इत्याख्याऽऽत्मात्पुनरिति विसर्गविनिर्देश्यमात्रात् ब्रह्मविद्या
प्रत्यक्षमिति क्रियाकारकफलभेदब्रह्मात्मयथाव्याधिगमनी । सा च वस्तुतः
त्यवधारयित्यते भाव्ये । इत्यतस्तद्व्याप्यत एवावगम्यत्वं तद्वतमन्वद्विवरणम् ।
सा च विद्यात्र संबन्धमात्रोपक्रमोपसंहारयोः (भा. भा. १. १०) संग्रहेणोक्ता
कृत्स्नोपनिषत्तत्त्वप्रदर्शनार्थमिति हेतुम् । अत इहोपागतत्वात् प्राचुर्येण विद्यानं
कार्यब्रह्माप्राप्त्यन्तस्यापि साधनसाध्यस्यानिपत्ताधौपत्यात् सर्वज्ञेयसंसारबीजभूता-
विद्याविषयानतिवर्तीति ज्ञापनार्थमिति श्लिष्यते । एवं हि सर्वज्ञान साध्यसाधना-
द्विरक्तस्यैवागामिप्रत्यप्रतिपाद्यब्रह्मविद्यायामधिकार इति पूर्वोक्तसंगतिः प्रदर्शिता
भवतीति ॥

(४) अत एवेदमपि सिद्धं भवति यद्वाच्योत्पत्त्यर्थः साधनोपपादित-
उपामनारूपैव विद्या कर्मसमुच्चयेनानुष्ठानार्हा । स्वयमपि क्रियारूपत्वात् । तेन
चानुष्ठानेन कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः सेव्यति । गतैश्वर्यादिश्रुतीनां तद्विषयव्योपपत्तेर्न
(भा. भा. ६३) । कारणं हि ब्रह्म सर्वगतत्वादाकाशादिकरणत्वाद्ब्रह्मन्मन्वत्तत्त्वाच्च
नैव प्राप्यम् (भा. भा. ६३) । कर्मण उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्यन्तरालाविति यमात् ।
मोक्षस्तु च नित्यस्तु तादृशफलविपरीतत्वाच्च न समुच्चयफलं मोक्षः (भा. भा. ६३) ।
किञ्च प्रविलीनक्रियाकारकफलभेदत्वाच्च तद्विषयाया वस्तुतन्त्राया विद्याया आविद्य-
कारकफलभेदोपदेशेन कर्मणा विरहस्वभावत्वात् । अज्ञाद्विभावेन तमप्राधान्येन
वा कथमपि न समुच्चयसंभवः (भा. भा. ६४) । अतो विद्याकर्मसमुच्चयान्मोक्ष
इति वादः सर्वथा न संगच्छते । आश्रित्यसमुद्भूतसूत्रम् (अनु. ६) इति श्रूयमाणं तु
प्राप्यकार्यब्रह्मविषयकमेवेति नादोद्वारेण गत्युत्पत्त्यनाना (भा. भा. ३६) इत्यतो
मुख्यासूत्रत्वस्य ज्ञानमात्रफलवोचिर्न विरुद्धते ॥

1. भूमिकायां भा. भा. इति संकेतपर्यन्तं निर्दिष्टः पद्व्याख्यानद्रव्यभागं
शीक्षावर्गीयं सूचयतीति बोध्यम् ॥

(५) न चैवं कर्मविधिभूतानामविद्याविषयत्वे कर्मोपसर्गकज्ञानकाण्डेन कर्मकाण्डविरोधः ; तथा च व्याहृतवचनस्य सम्बन्धस्याप्रामाण्यप्रसङ्गश्चेति शङ्क्यम् । ज्ञानकाण्डस्य संसारहेतुनूनाविद्यानिवर्तकज्ञानप्रकाशनेन मोक्षहेतुत्वात् प्रामाण्योपपत्तेः । कर्मकाण्डस्य च लोकतः निवृत्तककान्तिवमादायैव कर्मविधानाज्ज्ञानकाण्डेनाविरोधान्, कामिनां मोक्षिणां च पुरुषार्थोपायोरुद्देशमात्रेण (भा. भा. ६५) प्रामाण्योपपत्तेः ॥

(६) न च कर्मणि भूतेरधिको यत्न इत्येतावता कर्मण एव मुक्तिरिष्टा भगवन्त्या भूतेरित्यास्यानुं युज्यते । साध्यस्यानित्यताश्रौच्यमित्यस्य न्यायस्यात्रापि जागरकत्वात् कर्मसाध्यस्य मुख्यमोक्षत्वानुपपत्तेः । न चैवं कर्मणां वैयर्थ्यम् । बहुसंख्यकानां कामिनां कामावाप्तिमाधनप्रदर्शनेन मोक्षिणां च पूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धापनयनेन विद्योत्पत्तिकारणत्वेन च साधकत्वात् (भा. भा. ७०) । न च कर्मणां विद्योत्पत्तिहेतुत्वे गार्हस्थ्ये एवाभिहोत्रादिकर्मविधानाद्वैकाग्रम्यमेवेति वाच्यम् । ब्रह्मचर्यसत्यवदनादीनामपि कर्मत्वात्, तेषामितराग्रमप्रसिद्धानां विद्योत्पत्तिं प्रति साधकतत्वात् (भा. भा. ६८), गार्हस्थ्येऽपि विद्यमानानां तेषां संकीर्णत्वादसंप्रसङ्गात् (भा. भा. ६८), ध्यानधारणादीनां चैतराग्रमासाधारणत्वात्, उन्मान्तरकृतगार्हस्थ्यकर्मभ्योऽपि विद्योत्पत्तिसंभवात्, (भा. भा. ६८, ७०) मनुष्यविश्रादिभोकार्थत्वाच्च पुत्रकर्मदीनामामलोकमाधनत्वाभावे लोकान्तरे विरक्तानां कर्मणि प्रयोजनाभावरूपेण प्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपि विद्योत्पत्तौ मत्स्यो ज्ञानपरिपाकाद्वत्त्वेन परिप्राज्योपपत्तेः कर्मभ्यो निवृत्तेरेवेष्टव्यत्वाच्च (भा. भा. ६८) ॥

(७) 'विद्वान् यजते' इत्यादिभ्रुतिभ्यः ममस्त्वेषादर्थज्ञानवत् एव कर्माधिकारात्, कर्मार्थज्ञानादन्यज्ज्ञानं नास्त्येवेति केचित्कर्मजडा मेनिरे । तत्र वेदभ्रष्टण्यनिरङ्ग मनननिदिध्यामनयोरपि विद्यानात्, तयोश्च कर्मायत्त्वाभावात् नैव युक्तो वाद (भा. भा. ६१) इति भाष्यकारैः प्रयुक्तं तन्मतम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्येवमार्तवचनैर्ब्रह्मविदुः परप्राप्तिबोधकभ्रुतिविरोधश्चास्मिन् पक्षे (भा. भा. १) इति च ॥

(८) तस्मात् जनानामकामानामेव कर्मोपादानहेतुत्वात् संसारबन्धकारणत्वम्, कामानां च प्रवगाभामिहब्रह्मविद्यानिमित्तत्वात् । ब्रह्मविद्यया भविद्यानिवृत्तौ स्वात्मप्रतिरिक्तानां कामानामदर्शनात्, स्वात्मनि च कामानुपपत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परमपुरुषार्थप्राप्तिरित्यत उत्तरवक्तव्यां 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपदिश्यते । तस्मात्तदवावा एव ब्रह्मविद्याया मोक्षः इत्युपनिषत्तत्पर्यम् इति प्रतिज्ञातं

भाष्यकारैः (भा. भा. १-६६) । तत्र केचिन्मीमांसकाः स्वात्मन्यवस्थानमेव
 मोक्ष इत्यभ्युपगम्यापि विभिन्न ब्रह्मविद्यां कर्मस्य एव तादृशं निःश्रेयसम्
 इत्यनियतम् । काव्यमितिद्वयोः परित्यागादिदृष्टान्तिप्रकल्पनसिद्धान्तान् । आरब्ध-
 फलानां च कर्मणामुपभोगैरेव कथान् । निष्कर्मामुद्विष्टानाञ्च प्रत्यवायानुपपत्तेः ।
 कर्मफलभोगार्थं संप्रणयानुपपत्तौ स्वात्मन्यवस्थानम् अवलम्बितमिति वदन्तः ।
 तदिदं तेषां मतं युक्तिविरुद्धम् । अनाद्यवस्थितानामवशेषसंभवे कर्मणामवशन्तं
 अयानुपपत्तेः (भा. भा. ३. ५) । निष्ठाकरणस्याभावरूपस्य प्रत्यवायजनकत्वा-
 नुपपत्तेश्च (भा. भा. ६.) । अविद्याकृतस्य संप्रसारस्य विद्योत्पत्तिमन्तरेणात्यन्तिक-
 नाशानुपपत्तेर्वैयमगवर्त्तमानाये प्रदर्शयित्वा प्रत्याक्षेपेन भाष्यकारा निराकृतवन्त
 एतन्प्रश्नम् ॥

(९) अधस्तादुपदर्शितरीत्या मोक्षस्य ज्ञानेतरसाधनसाध्यत्वं न संभव-
 नीयेतत् नियत्वनारभ्यप्रमिति इति न्यायमवष्टम्ब्यैव सर्वत्र प्रमाव्यत इति
 स्पष्टम् । तत्र वाक्यैकशरणा वाचदूकाः केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते - वचनप्रामाण्या-
 दारभ्योऽपि निव्यः स्यादिति । अत्र भगवत्पादैरुपपत्तिं प्रयुत्तरं जिज्ञासुभिर्विरोधतो
 लक्ष्यीकरणायमस्ति वेदार्थनिर्धारणेऽमुमिः । ‘वचनं नाम यथामृतस्यार्थस्य ज्ञापकं
नाविद्यमानस्य कर्तुं । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यते, आरब्धं वा अविनाशि
भवेत् । (भा. भा. ६२) इति दुर्धर्बादृमुद्विष्टोद्विष्टोपपत्त्यन्वाचार्याः । वेदान्तार्थ-
 जिज्ञासाया अनुभवावस्थानत्वात्, न केवलं वचनमप्येव वचनमुदाहरणीयमत्र ।
 न हि यथावस्थितवस्तुबोधकत्वमन्तरेण कथञ्चिदपि प्रामाण्यं सिध्येद्वचनस्येत्या-
 शयस्तेषाम् । अत एवात्रानुभवाद्भावेन श्रुत्यर्थनिश्चायनानुकूलान्तर्कान्तरं तत्रानीयन्ते
 भाष्यकारैरित्येतदपि न प्रसक्तव्यम् । न चैवं कर्मोपासनवाक्यान्वयपि तर्कमा-
 काङ्क्षेयुरिति भेदव्यम् । प्रत्यक्षाद्यनवसेप्रमाधनफलसंबन्धमात्रस्य प्रतिपादकत्वात्
 तेषां ब्रह्मवाक्येष्विव तत्रानुभवापेक्षामावात् । वाक्यैकगम्यत्वादि तादृशसंबन्धस्य
 वाक्यार्थनिर्धारणपर्याप्तोपपत्तिमिरैव संतोऽप्यं भवतीति ॥

(१०) यथैव वचनप्रामाण्यमिमीषिकया प्रतिवादिवाक्स्तम्भनायेहमानानां
 मीमांसकमन्यमानानां दोष उद्घाटितः शब्ददृष्ट्यन्वयकारणेन, तथैवात्र भाष्ये प्रमेय-
 विरोधगतविमीषिकया प्रतिपदं प्रतिवादिमोहनायेहमानानां वाचदूकानामपि दोष
 आविष्कृतोऽस्ति । खेवं दुष्टपादस्तरणिरद्यापि कैश्चिदनुस्मियमाणा दूरीकृत इत्यवश्यं
 जिज्ञासुमिस्तत्परिहारोपायो वियां धारणीयः । निष्ठाकरणप्रप्रवायोत्पत्तिमातिष्ठ-
 मानानां मीमांसकानां दूरीकरणार्थम् अकरणस्याभावरूपस्य प्रत्यवायकारणत्वं न
 युक्तम्, ‘अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोपः’, (भा. भा. ६)

स्वादिभ्युक्तमाचार्यैः । तथा विद्याचञ्चलानां कर्मणां निष्प्रसोधात्प्रमत्तमर्थं भवेदिति
 मङ्गलानां वेदान्तदेवदेविनां मने प्रागुक्त्यापमेवावष्टभ्य 'नित्यं चारभ्यते चेति
 विमृष्टम्' इति परिचिते प्रतिपादिता प्रत्यक्षाभावावच्छिन्नोऽप्यतभ्य एव - इति
 कुतर्कः समर्पितः । तथाचार्यैः प्रागुक्तम् . न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् ।
 प्रत्यक्षाभावोऽप्यतभ्य इति न संभवति अभावस्य विशेषाभावात् विकल्पसाधनेन
 इति भा. भा. ८ । । अभावोऽपि भाववद् गुणक्रियायोगाद् इति तृथा तस्मिन्
 प्रागभावादिविमोचकत्वेन कार्यरूपकतत्त्वादिचर्मकत्वेन च विकल्पमात्रं न वस्तुवत्तु-
 मार्गीर्णादं तत्त्वमयोद्धारितं पुरुषमनिकौशलमरजतादिकंचान्दिसालः करणैः सर्वैश्च-
 धानमर्हति वस्तुतत्त्वनिरूपणावसर इति न पृथगभिधानमर्हति ॥

तैत्तिरीयभाष्येऽप्येऽपि कनिचिदमूल्यधियाः प्रतिपादिताः सन्ति. येरां
 विमर्शः समग्रोपनिषद्भाष्यलोचनावन्परमेव समग्रं शिक्षासूतां हृदयमाराधने-
 दितीहोपगम्यते तावत् ॥

टिप्पणनिर्माणायावलोकिताः प्रमाणप्रस्थाः

भाष्यस्य टीकाकारं आनन्दगिरिरिति ह्येके प्रमादितं मतः । अतीकृता चेयं
 प्रसिद्धिरानन्दाश्रममुद्रितभाष्यपुस्तकसंपादकैः - 'आनन्दगिरिहन्टीकासंपादित-
 भाष्यभाष्योपेता' इत्युपनिषद् विमिरजि अनुवाकसमाप्तिपुस्तिकायां
 'श्रीमच्छङ्करभगवच्छि आनन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषच्छ
 टीकायाम्' इति लिखितपुस्तकेषु कनिचिद् दृष्ट्वा तथैव संमुद्रापयज्जिनैरानन्दगिरि-
 रित्येषां नामानन्दज्ञानाख्यभाष्यसिद्धिरयेति प्रथाप्यनुमता । भाष्यविरचयितृत्वस्य
 शङ्करभगवत्पादुचरितस्य स्वयिज्ञा अतन्नानन्दगिरिणा आत्मानमाचार्यभाष्याच्छिद्य-
 त्वेनोद्घोषयित्वा आन्तिर्दग्गेन सम्भवत्वेन गमिताः केचिद्दृष्ट्वा यदानन्दगिरिरिति
 कश्चिदन्तेवात्मानाज्ञगवत्पादानामिति । तदनुयायिजन्यतमोऽयं पुस्तिकालेखक
 इति निश्चीयते, यतोऽत्रैव पुस्तिकान्तरे 'श्रीमच्छङ्करभगवत्पदुपनिषद्भाष्य-
 टीकायाम्' इति लिखितोपनिषच्छङ्करभाष्यटीकायाम्' इति
 स्फुटोल्लेखः मङ्गलानि । अथ तु टीकाहृत् 'प्रागभावस्य नियतप्रागभावित्वेन
 कारणत्वे प्रकृतस्य स्ववृत्तिवादानः । प्रागभावस्यमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं
 तत्वालोकं' इति तत्वालोकं नाम ग्रन्थं परावृत्तानि । 'उपास्यतसाध्यस्य ब्रह्माक्षात्कारस्य
 पृथग्भावादित्याह-श्रुतज्ञानेति । श्रुताद् गुरुकृते विचारिताहावयान् कर्मानुष्ठानोप-
 योनि यज्ज्ञानं, तावन्मात्रेण कर्मव्यधिक्रियते न ब्रह्माक्षात्कारफलम् उपास्यत-
 मवेक्षते । व्यतिरेकभावादित्यर्थः । ... एतच्च कर्ममीमांसाभाष्याङ्गीकारमात्रेणोक्तम् ।

ग्रन्थविभागक्रमः

(अक्षरानुक्रमेण)

१.	सांख्यबोधसंग्रहिका भाट्टभट्टभाट्टभट्टी	५
२.	भूमिका भाट्टभट्टभाट्टभट्टी	६-११
३.	भूमिका	१२-१७
४.	विषयानुक्रमिका	२१-२२
५.	ग्रन्थसंस्करणम्	२३
६.	संक्षेपसंग्रहविषयम्	२४
७.	नैसर्गिकबोधसंग्रह-श्रीभाषणी समाप्ता	१-६८
८.	श्रीभाषणीसारः	६९-७०
९.	अनुवाकानुक्रमिका	७१
१०.	भाट्टभट्टभाट्टभट्टी	७२-७६

विषयानुक्रमणिका

(१३ भूमि विभाग, मिशन, नवम्बर मास भाग १३३३)

भाष्यकारस्यावतर्णिका

५. प्रमाण - अनुसूचीकरण: (१) - सर्वसाधारण मोड: (२-३) - विश्वसहित-
कम-मोडलि न मोड: (२-४) - अतिविश्वसितमोडलि न मोड: (२-५) १-८

श्रीशिवजी

१. शक्तिप्रवाहः — शक्तिप्रवाहः (११) — अष्टावक्रप्रवृत्तिः (१२) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः प्रवृत्तिः (१३) प्रवृत्तिः १-१०
२. शक्तिप्रवाहः — (१४) १०-१३
३. शक्तिप्रवाहः — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (१५) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः
प्रवृत्तिः (१६) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (१७) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (१८)
१४-१८
४. शक्तिप्रवाहः — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (१९) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२०)
— शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२१) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२२) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२३) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२४) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२५) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२६) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२७) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२८) १८-२८
५. शक्तिप्रवाहः — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (२९) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३०) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३१) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३२) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३३) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३४) —
शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३५) — शक्तिप्रवाहप्रवृत्तिः (३६) २९-३६

३. महाप्रयोगान्ते श्यानादि — अनुवाकवेद्यः (३४) — अन्तर्यामि-
प्रज्ञा उपनिषत्प्रमाणं विशेषयानि न (३५) — अन्तर्यामि प्रज्ञाप्रमाणे
नान्यथाः (३६) — उपनिषत्प्रमाणम् (३७) — अन्तर्यामिप्रमाणे विशेषयान्ते-
नानि (३८) — उपनिषत्प्रमाणसंग्रहः (३९) ३०-३९
४. प्रज्ञाः पारमार्थिकप्रयोगान्तम् — अनुवाकवेद्यः (४०) — अन्तर्यामि-
प्रमाणम् (४१) — अन्तर्यामिप्रमाणप्रमाणम् (४२) — पारमार्थिकप्रमाण-
प्रमाणम् (४३) ३६-३९
५. मोक्षोपायान्तम् — अनुवाकवेद्यः (४४) — अन्तर्यामिप्रमाणप्रमाणम् (४५)
अन्तर्यामिप्रमाणम् (४६) ३८-४०
६. कर्मणां पुरुषार्थमाधनान्तम् — अनुवाकवेद्यः (४७) — अनुवाक-
प्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (४८) — अन्तर्यामिप्रमाणप्रमाणम् (४९) ४१-४३
७. प्रज्ञाप्रमाणप्रमाणान्तम् — अनुवाकवेद्यः (५०) — अनुवाक-
प्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५१) ४३-४५
८. विद्योपायप्रमाणप्रमाणान्तम् — अनुवाकवेद्यः (५२) — अनुवाक-
प्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५३) — अनुवाकप्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५४) —
अनुवाकप्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५५) — अनुवाकप्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५६) —
अनुवाकप्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५७) — अनुवाकप्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५८) —
अनुवाकप्रमाणप्रमाणप्रमाणम् (५९) ४६-५३
९. पुरुषार्थमाधनविषये विद्या — विद्याविषयः (६०) — केवलेभ्यः
कर्मैभ्यो न निःश्रवणम् (६१) — विद्यामध्यपेक्षकर्मैभ्यो न मोक्षः (६२) —
ज्ञानकर्मणोः समप्रधानत्वेन समुचितयोगेन न मोक्षहेतुता (६३) —
ज्ञानकर्मणामुक्त्यर्थानुपपत्तिः (६४) — निष्कर्मकारकप्रमाणप्रमाणं न श्रुति-
विरोधः (६५) — विद्यायाः स्वकृतदाने न कर्मपेक्षा (६६) — स्वात्मनो
त्पेक्षते कर्माणि विद्या (६७) — विद्यायाः गार्हस्थ्यकर्मण्येवापेक्षिता-
न्युपपत्तिविनि न नियमः (६८) — कर्मणि श्रुतेर्यत्किञ्चिद्वा कारणम् (६९)
अवगाहीनां साक्षाद्विद्यामाधनत्वम् (७०) — उपसंहारः (७१) ५३-६७
१०. शान्तिपाठः — ६७-६८

संशोधनम्, संयोजनं च

(टि. इति टिप्पण्यसंग्रहः संयुक्तः)

पृष्ठं	श्लो	पटि.सं.सं.
७	३०	कर्मोपक्रमम्
१५	टि. ३	कर्मोपक्रमेणम्-
३	५	श्री. सं. ३४-२
१०	टि. १	देवताभ्यु-
१०	टि. ७	नतप्रविष्टितान्
११	५	कर्मोपक्रमेणम्
१२	पुनरुक्तम्	भगवत्पूज्यम्
१३	टि. ३	इत्येवंकर्मम्
१४	टि. ७	भगवत्पूज्यम्
२२	५	अथर्व
२३	टि. २	कर्मोपक्रमेणम्
२४	भा. भा. २२	संयोजनं दीर्घकर्मम् ' <u>व्याहृतिपरिगणनम्</u> '
२५	५	अथर्व
२६	टि. ३	व्याहृतिपरिगणनम्
३५	टि. ३	अथर्व
३६	टि. ४	संयोजनम् 'प्रमाणपरिगणनम्' इति वा॥ पाठः साधीयान्
४४	भा. भा. २१	संयोजनं दीर्घकर्मम् ' <u>मन्त्रार्थः</u> '
५०	५	विष्णुपूजा
५२	५	विष्णु
५३	टि. ६	देवता विष्णु
५४	टि. १	वक्तव्यम्
५७	टि. २	संयोजनम् इ. संयोजनम्
५७	टि. ३	प्रमाणपरिगणनम्
६२	टि. ४	कर्मोपक्रमम्
६२	टि. १०	देवतापूज्यम्
६३	टि. १	देवतापूज्यम्
६४	५	(भा. भा. सङ्ख्या) २१

सङ्केताक्षरविवरणम्

सङ्केतः

विवरणम्

अनु.

अनुवृत्ति

अव.

अवतरति

आ॥

आनन्दधर्मः, पूरा - १ अनेकदा प्रकटिते पुस्तके

ई., के., का. (अथवा इ.)

- १० अक्षरान्तरमेतन्मन्त्रमनुवृत्तिः

प्र., सु., मा., पे., हा., से.

- इत्यादिपुस्तकानामनुवृत्तिः

ई मा., के. मा.

उप.

उपसर्ग

गी.

भगवद्गीतायां

गी. भा.

गीताभाष्ये

गी. का. भा.

गीताकारिकाभाष्ये

गी. ब.

गीतासंयमनसूत्रे

जै मू.

जैमिनीयसूत्रे

टि.

टिप्पणी

नै मं.

नैमिगीयसंहितायां

नै.

नैमिगीयवार्तिके

द्र.

द्रष्टव्यम्

नै.

नैरुक्तम्

पा. अथवा पा. सु.

पाणिनीयं सूत्रम्

बो. गृ.

बोधायनवृत्तिसूत्रे

भा. भा.

भाष्यभागे

मनु.

मनुस्मृत्यां

मां. का. भा.

माण्डूक्यकारिकाभाष्ये

रा. ब.

महाभारतान्तर्गतरात्रधर्म

वे. सू.

वेदान्तसूत्रम्

सङ्केताक्षरं विना दत्ताः सङ्ख्याः शीघ्राकारेण भाष्यभागसूचकाः ॥

श्रीमच्छाङ्गरभाष्यमयुता

तैत्तिरीयोपनिषत्

अथ भाष्यकारस्यावतरणिका

मङ्गलम्

यन्माज्जानं जगत्सर्वं पश्चिद्येव प्रलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः

॥ १ ॥

धैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।

ध्याक्यानाः सर्ववेदान्तास्तादृशं प्रणतोऽस्म्यहम्

॥ २ ॥

तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रमादतः ।

विस्मयार्थं गवीनां हि व्याख्येयं संश्लेष्यते

॥ ३ ॥

अथ सच्चिदानन्देन्द्रमस्वर्तीकृतं टिप्पणम्

सम्यं ज्ञानमनन्तं तं मनोवाचामगोचरम् ।

जगज्जन्मादिकामात्रं मुक्तान्मानमुपास्महे ॥

१. सर्वाध्वजभूतचैतन्यस्वरूपः सत् परमात्मा जगज्जनिस्थितिप्रलयरूपेणा-
भासते स्वीयज्ञानस्वरूपापरित्यागेनैव । अत एवाऽऽत्मनः सत्त्वत्वमनन्तत्वं च
धुनिप्रतिपादितं सङ्गच्छते इत्यात्मनेनाह 'ज्ञानात्मने नमः' इति ॥

२. पदवाक्यप्रमाणत इति ध्याकरणीमात्रासान्यायाविरोधेनेत्यर्थः ।
आचार्यतः प्रारोह परिशुद्धाद्वैतसंभवायानुसारेण पूर्वैः कैश्चिदुपनिषदो व्याख्याता
इत्येतच्छ्लोकमिप्रायशकादनुमीयते । प्रविष्टाचार्यादयश्च वेदान्तव्याख्यातार
आसन्ति श्रुणुमः । कृतवस्तु तेषामिदानीं न लभ्यन्ते । 'गुरुभिः' इत्येतद्विशेषणं
किं गुरुमोविन्दभगवत्पादपरामर्शकम् ?-इति तु विद्वद्भिरेव विस्तृत्य निर्णयमेतत् ॥

३. ओकोऽयं तैत्तिरीयवार्तिकेऽपि दृश्यते । टीकाकारैरुभयत्रापि
तत्तद्व्याख्यानगुण्येन व्याख्यातश्च । 'तैत्तिरीयकसारस्य वार्तिकान्मृतमुत्तमम्' इत्यु-
पान्त्यवार्तिकत्वं सुरेश्वराचार्याणामेवायं स्यादिति सूचीयते ॥

ग्रन्थसम्बन्धः

१. निन्द्यान्धिमनानि कर्मणि, उन्नतदुर्गन्धयार्थानि ।
काम्यानि च फलाधिनां दृष्टेर्मिन् ग्रन्थे । इदानीं कर्मोपादानहेतु-
परिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते ॥

कर्महेतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आत्मकामानां हि
कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामस्य च
आत्मकामता । आत्मा च ब्रह्म । तद्विद्वां हि परमाति वक्ष्यति ।

१. निन्द्यानां कर्मणां फलाभावं ये प्राहुस्तन्मननिगमायमेमाह - उपात्त-
दुर्गन्धयार्थानि । गी. भा. १८-६.

२. सामान्यत इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छानां विहितानि निन्द्यानि, विशेषतः
स्वर्गादिस्वार्थानां कामिनां विहितानि काम्यानि इति विवेकः । रागादिदोषवतां
विहितानां स्वविशिष्टमुभयत्र ॥ वृ. भा. १-३-१.

३. स्वेन परमार्थरूपेणाऽऽत्मना अवस्थानमेव परः पुरुषार्थ इत्यभिप्रायः ।
मुं. भा. १-२-१, का. भा. २-१-२, के. भा. २-४.

४. 'स यथाकामो भवति' (वृ. ४-४-५) इति श्रुतिमाश्रित्य कामस्य
प्रवर्तकत्वमुक्तम् । ज्ञेयदानीं 'योऽकामो निष्काम आसक्तकामः'
(वृ. ४-४-६) इति श्रुतिमाश्रित्य आत्मकामानां कामाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिमाह
'आसक्तकामानां हि' इत्यादिना 'आसक्तकामता' इत्यन्तेन ॥

५. 'आत्मा हि' इति आ॥ : अयुक्तो वा॥ पाठः ॥

६. 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' (२-१) इति श्रुतेरात्मन एव ब्रह्मत्वात्,
आत्मविद् एव ब्रह्मविद्यात्, ब्रह्मविद्वा 'ब्रह्मोति परम्' (२-१) इति
परब्रह्मेवैश्वमन्यत्वात्, परब्रह्मैव कामात्मकताभावात्, सुदुर्लभं कर्मोपादानहेतु-
परिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत इतीति भावः ॥

अनः, अविद्यात्विष्टा' स्वात्मन्दमस्थानं' परप्रप्तिः । 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' (२-७), 'एतमानन्दमयमात्मानमुरगङ्गकामति' (२-८) इत्यादि श्रुतेः ॥

कर्ममात्राद्य मोक्षः

कर्ममीमांसकानां पूर्वपक्षः -

२. काम्यप्रतिषिद्धयोगनारम्भान्, आरब्धस्य च उपभोगेन भवान्, नित्यानुष्ठानेन च प्रत्यवायाभावान्, अपन्नत' एव स्वात्म-

१. यद्यपि काम एव प्रधानः, तथाप्यद्वयं ब्रह्ममस्ति शुभाशुभविमल-विषयकामित्वरूपदुष्कल्पनायाः ज्ञानस्वरूपानभिज्ञानमिमित्ताविद्याहेतुकत्वम् । सा चाविद्या ब्रह्ममविद्याया हृतव्या सर्वथा प्रवृत्तिनिरोधार्थमिति भावः । यदा-दुर्बलिककारः - 'अपविष्टद्वयं तस्य संप्रदायाऽऽत्मरूपके । विषययोऽनभिज्ञाना-नतः कामः क्रियात्मकः ॥ यदज्ञानादप्रवृत्तिर्वा तज्ज्ञानतसा कुतो मवेत् । तस्मात्सर्वप्रवृत्तीनामलं विद्योपशान्तये ॥' (तै. वा. १-७, ८) इति ॥

२. एतदेव च 'स्वात्मप्रतिष्ठा' (मुं. भा. १-२-१), 'प्रत्यगात्मस्वरूपाव-स्थानम्' (का. २-१-२), 'स्वरूपावस्थानम्' (गी. भा. १८ ६६), सू. भा (४-२-१४), 'स्वव्याप्ता' (मां. भा. अथ) - इत्यादिशब्दैर्बोधैरेवम् ॥

३. स्वात्मन्दमस्थानं प्रतिष्ठाशब्देनोक्तमिति भावः ॥

४. आनन्दमयं परमात्मानमादाय श्रुतिरुदाहृतेति केचित् । तदसत् । 'आनन्दमवाद्यात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रं च संकल्पम्' (२-८) इति । 'अविद्याविभ्रमनष्टौ संकल्पशब्द उपचर्यते' इति च भाष्यात् आनन्दमय सत्त्व-विज्ञानेनाऽऽत्माविद्याविभ्रमनाशपरत्वोपपत्तेः संकल्पवचनस्य ॥

५. आदिशब्देन 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वात् । न विनेति कुतश्चेति' (२-९) इत्यादिप्रसङ्गः ॥

६. अपन्नत इति । ब्रह्मविद्यारम्भे यत्नं विनैवेत्यर्थः । ज्ञानमयवस्थानं साधनविशेषनाध्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । एवंप्रकारेण कर्मानुष्ठानेनैव मोक्ष इति वदतां मतं गीताभाष्ये (१८-६६) सूत्रभाष्ये च (४-२-१४) निराकृतमस्ति ॥

न्यवस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः^१
कर्महेतुत्वात् कर्मस्य एव मोक्षः इति चेत् ॥

सिद्धान्तः - अशेषकर्मक्षयणामम्भवः -

३. न ; कर्मानेकत्वात् । अनेकानि हि आरब्धफलानि
अनारब्धफलानि च^२ अनेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि^३ कर्माणि
सम्भवन्ति । अतः तेष्वनारब्धफलानाम् एकास्मिन् जन्मभुक्भोगेन^४
क्षयामंभवात् शेषकर्मनिमित्तमर्गारम्भोपपत्तिः । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च^५ ।
'तद्य इह रमणीयचरणाः'^६ (छां. ५-१०-८), 'ततः शेषेण'^७
(गौ. ष. २-२०) इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

नित्यकर्मभिरनारब्धकर्मक्षयणम् -

४. इष्टानिष्टफलानां अनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेत् ।
न । अक्षरणे प्रत्यवायश्रवणान् (!) । प्रत्यवायशब्दो हि अनिष्टविषयः ।

1. 'निरतिशयप्रीतेः' इति समन्तराठः कश्चित् । भाष्ये चोत्तरत्र
तथैवोपलभ्यते ॥

2. स्वर्गान्तरिक्षो मोक्ष एव नास्तीत्यभिनिविष्टानां वीरमीमांसकानां
मतमिदम् ॥ (जै. सू. ४-१-१५)

3. चोदनादृष्टया नित्यनैमित्तिककाम्यनिविष्टभेदेन चतुर्धा विभक्तानि
कर्माणि । भोग्यफलदृष्ट्या तु सद्भिनारब्धागामिभेदेन त्रेधा ॥

4. ब्रह्महत्याधमेधयोर्विरुद्धफलबोरेकस्मिन् देहे भोगो नोपपद्यते । एव-
मनेकजन्मकृतानां नैकजन्मोपभोगेनैव क्षयणीयानां नैतजन्ममात्रकर्मणा क्षयणं
संभवतीत्यभिप्रायः ॥

5. 'उपभोगक्षयासंभवात्' आ॥

6. न केवलं संभावनायुक्तिराम्यः कर्मशेषसद्भावः, किन्तु शास्त्रगम्योऽ-
पीत्याह - कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्चेति ॥

7. एतद्वाक्यार्थनिर्णयः कृतान्धवाविकरणे(वे. सू. १-१-८...)दृष्टव्यः ॥

8. 'पूर्णं आत्ममात्रं स्वकर्मविद्धाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततः शेषेण
विशिष्टदेवाजातिकूलरुपायुः सुखदुःखवित्तसुखमेधसो जन्मं प्रतिपद्यन्ते' इति पूर्णं
सूत्रम् ॥

नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःस्वरूपस्य आगामिनः परिहारार्थानि
नित्यानि इत्यभ्युपगमात्^१. नानारन्ध्रकल्मषकर्मक्षयार्थानि । यदि नाम^२
अनारन्ध्रकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि, तथापि अशुद्धमेव श्रयेयुः,
न शुद्धम् । विरोधाभावात् । न हि इष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वात्
नित्यविरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः ॥

विद्यां विना कामश्रयसंभवाच्च न सर्वकर्मश्रयः -

५. न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवात्^३,
अनारम्भकर्मक्षयोरपत्तिः । अनात्मविदो हि कामः । अनात्मफलविषयत्वात् ।
स्वात्मनि च कामानुपपत्तिः । नित्यप्राप्तत्वात् । स्वयं च आत्मा परं ब्रह्म
इत्युक्तम् ॥

नित्याकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमपि न तर्कमहम् -

६. नित्यानां च अकरणम् अभावः । ततः प्रत्यवायानुपपत्तिः-
रित्यतः पूर्वोक्तदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायः प्रत्यवायक्रियाया^४ नित्याकरणं

१. पूर्वपक्षिणोऽभ्युपगमोऽयम् । स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्यते यदि नित्या-
नामनारन्ध्रकर्महेतुत्वमपि स्वीक्रियते इत्यभिप्रायः । संप्रवृत्तवाक्ये 'अकरणे प्रत्य-
वायश्रवणात्' इत्येव सुप्रसिद्धस्तोत्रेण व्यस्यते । विवरणे 'इत्यभ्युपगमात्'
इत्यस्यानुरोधेन तत्रापि 'प्रत्यवायाभ्युपगमात्' इति तु भाष्यम् । श्रवणादिति
पाठः कथमत्रायात इति न ज्ञायते । वार्तिके तु भुविपरामर्शो नास्त्येव ॥

२. उक्तविरोधमविगम्य यदि नित्यकर्मणाम् अनारन्ध्रकर्मक्षयणहेतुत्व-
मङ्गीक्रियते, तदा दोषान्तरमपि प्रसज्यतीति मायः ॥

३. उक्तमेवेदं ब्रह्मज्ञानादेव कामानां निवृत्तिरिति । तदेव हेतुकृत्य
कर्मक्षयसंज्ञा इह साध्यते ॥

४. ब्रह्मणम् - गी. भा. ३-अव. ; सू. भा. ३-४-२०, ४-३-१४,
यत्र नित्यानामकरणे प्रत्यवायोपरतिनिराकृता ॥

५. पूर्वोक्तदुरितेभ्यः प्रत्ययैति दुःखं प्राप्नोति ; नित्यकर्मकरणेन च
दुरितक्षयो भवतीत्युक्तं प्राक् ॥

लक्षणम्' इति 'अकुर्वन् विहितं कर्म' (मनु. ११-४४, या. रा. ३२-२)" इति हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा* अभावाद्वाचोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाण-
व्याक्रोष' इति । अतः अयत्नः* स्वात्मन्यवन्तानम् इत्यनुपपन्नम् ॥

आरम्यस्य स्वर्गस्य न मोक्षत्वम् -

७. यद्योक्तं निरतिशयप्रतिः स्वर्गजन्मवाच्यायाः कर्मनिमित्त-
त्वात्, 'कर्मात्म्य' एव मोक्ष इति । तत्र । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि
नित्यं विविदात्म्यते* । लोके यदागच्छं तदनित्यम् इति । अतो न
कर्मात्म्यो मोक्षः ॥

विद्यामहितकर्मभ्योऽऽपि न मोक्षः

मोक्षस्य भावरूपत्वादभावदृष्टान्तो न युक्तः -

८. विद्यामहितानां कर्मणां नित्यारम्भमानर्थ्यम् इति चेत् ।

१. यस्मादयं मित्रं कर्म नाकार्षीदतो दुःखितश्चो न भवतीति नूनं
प्रत्ययैति इति मित्राकरणं प्रायश्चित्तस्य लक्षणं ज्ञापकमित्यभिप्रायः ॥

२. 'अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रमत्तश्चेन्द्रियार्थेषु
प्रायश्चित्तीयते नरः' (मनु. ११-४४) इति, 'अकुर्वन् विहितं कर्म प्रतिविद्वान्नि-
चाऽऽचरन् । प्रायश्चित्तीयते द्वेवं नरो मिथ्याऽनुवर्तयन् ॥' (रा. ध. ३४-२)
इति वा पूर्णः श्लोकः ॥

३. लक्षणमिति शतृप्रत्ययस्य नानुपपत्तिः 'अकुर्वन् विहितं कर्म इति'-
इति पाठान्तरम् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा. सू. ३-२-१२६) इति शतृ-
प्रत्ययस्य लक्षणेऽपि विधानादिति भावः ॥ ४. 'अन्यथा हि' वा ॥

५. ननु हेतवपि शतृप्रत्ययो विहित एव । तत्किमिति हेतुत्वं त्यज्यते ? -
इत्याशङ्क्याह - अन्यथेति । असतः सत्त्वापत्तौ सतत्त्वात्त्वापत्तौ सर्वत्र प्रमाण-
प्रमेयव्यवहारं अविधासः स्यादिति भावः । असत्कार्यवादः खण्डितः सूत्रभाष्ये
२-२-२६, २७.

६. ज्ञानार्थं प्रयत्नमकुर्वतामपि ॥

७. 'कर्मात्म्य' इत्यतो वरीयानर्थं पाठः ॥

८. नित्यमात्म्यत इति वादोऽनुपपन्नमेव परीक्षिष्यते ॥

न । विशेषान् । नित्यं च आरभ्यते च' इति विरुद्धम् । यद्विनष्टं नदेव
नोत्पद्यते इति प्रत्येसाभाववत् नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेत् ।
न । मोक्षस्य भावरूपत्वान् । प्रत्येसाभावोऽपि आरभ्यते इति' अभावस्य
विशेषानायाद विरुद्धमाशयेत् । भावप्रतिषेधो' स्वभावः यथा हि
अनित्योऽपि, भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते भिन्न इव' 'घटभावः',
'घटभावः' इति, एवं निर्विशेषोऽपि' अभावः क्रियागुणयोगान्
द्रव्यादिवत् विरुद्धयते' । न हि अभाव उन्मत्तादिवत् विशेषणसहभावी ।
विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् ॥

कर्तृनिव्यन्तादपि न मोक्षनिव्यन्तम् -

१. विद्याकर्मकर्तुं नित्यत्वात्, विद्याकर्ममन्तानजनितमोक्ष-
निव्यन्तम् इति चेत् । न । गृहान्नोत्पन्नकर्तृत्वस्य दुःस्वरूपत्वात्' ।
कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदान्' ॥

1. 'इति च' इति व्युत्पन्नमात्रावेक्षया एव एवाहतो वरम् । वा॥
पाठे तु चरम्यक्तः । पूर्वोक्तोक्ती प्रथमकृतीपद्विपक्षौ वित्त्य परीक्षित्येते वस्तुपुर-
संज्ञाभावे ॥ 2. 'यद्वि नष्टं' इति वा॥

3. अतः परं 'न संभवति' इत्यधिकं वा ॥

4. भावप्रतिषेधो, भावप्रतिषेधो ॥

5. वरमेव वा॥ पाठो न तु 'अनित्य एव' इति वा॥

6. 'निर्विशेषो भावाभावः' (वा॥) इत्यस्मादवमेव (वा॥) सारणीयान् पाठः ॥

7. घटपटादीनां लौकिकपरमाथेमन्तत्वात् तैर्भावो विद्यो ज्यत इति युक्तम् ।
अभावः पुनर्विशेषयितः सन् उन्मत्तयते, विनश्यति, नित्यः, अनित्यः - इत्येवं
क्रियाभिर्गुणैश्च सहभावीव यद्विभाज्यते, यद्विकल्पमाश्रयं न तु वस्तुवृत्तेनापि
विशेषणवानभाव इत्यर्थः ॥ गी. भा. १८-४८, (एकत्वाभावः), सू. भा. २-२-२६.

8. 'विद्याकर्मकर्तृनिव्यन्तात्' इति वा॥ ; गृहीतस्तु वा॥

9. अत एव विद्यान्तिमिच्छति सर्वोऽपि, न सात्त्विकेन कर्तृत्वम् ॥
सू. भा. २-३-४०.

10. अथ विद्यान्तर्यं कर्तृत्वोपरमोऽपीत्यते, तत्रो मोक्षोऽपि विच्छिद्येत ।
ततश्चानिष्टा' तिस्रोऽनित्यत्ववादिनामिति भावः ॥

अविद्यानिवृत्त्यर्थम् उपनिषदागन्मर्णीया -

१०. तस्मात्, कर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति । स्वयं चाऽऽत्मा ब्रह्म । तद्विज्ञानात् अविद्यानिवृत्तिर्मोक्षः इति ब्रह्मविद्यार्था उपनिषद् आरभ्यते ॥

‘उपनिषद्’ इति विद्या उच्यते । तच्छरीलिनां गर्भजन्मजरादि-
निवृत्तनात् तदवसादनाद्वा । ब्रह्मणो वा उपनिगमयितृत्वात् । उपनिषणं
वा अस्यां परं श्रेय इति । तदर्थत्वात् ग्रन्थोऽपि उपनिषद् ॥

1. यस्मात्कथञ्चिदपि मोक्षो ब्रह्मज्ञानव्यनिरिन्दमाधनाच्च लभ्यः, तस्मा-
दित्युपमंभारः ॥

2. कर्मोपादानहेतुः कामः । तदेतोरविद्याया निवृत्तौ तस्याप्यात्यन्तिक-
निवृत्तौ सत्यां स्वात्मन्यवस्थानमित्यर्थः । ‘अविद्याकामकर्मोपादान...’ इति
स्वपपाठः ॥

3. इति प्रतिज्ञाभावे सुदूक्तमिति शेषः । इतरेल्लोकप्रमादादधिकावापः
कृत इति वा बोध्यम् ॥

4. ब्रह्मेति स्वयमात्मैव नान्य इति नाप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मणोऽविज्ञास्यत्व-
कङ्कासमुन्मिषतीति भावः ॥

5. ‘अविद्यानिवृत्तेर्मोक्षः’ इति पाठो यद्यस्ति तर्हि स एव ब्राह्मः ।
‘अविद्यानिवृत्तिरित्यतः ब्रह्म....’ इति तु वा ॥

6. प्रत्यगात्मासिद्धब्रह्मविद्या ॥

7. एवमुपनिषच्छब्दव्युत्पत्त्यापि ब्रह्मविद्याया मोक्षसाधनत्वमवगतम् इति
भावः । उपनिषच्छब्दनिर्वचनं का. भा. ; मुं भा. ; वृ. भा. - इत्येतद्वाच्य-
त्रयावतरणिकासु द्रष्टव्यम् ॥

8. इति गौण्या कृत्वा व्यपदिश्यत इति शेषः । अत एव ब्रह्मविद्यार्था
उपनिषदाभ्यत इत्युक्तमिति भावः ॥

शी क्षा व ली

१. शान्तिपाठः

॥ ॐ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा ।
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णु-
 रुक्मः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
 त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मामि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
 वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं
 वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ।
 अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ १ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः

देवताप्रार्थनम् -

११. शं सुखं प्राणवृत्तेः अद्भुतं अभिमानी देवतात्मा मित्रो नः
 अस्माकं भवतु । तथैव अपानवृत्तेः रात्रेऽपि अभिमानी देवतात्मा वरुणः ।
 चक्षुषि आदित्ये च अभिमानी भयमा । वक्ते इन्द्रः । वाचि बुद्धौ च
 बृहस्पतिः । विष्णुः उरुक्रमः विस्तीर्णक्रमः । पादयोरभिमानी । एवम्

अध्यात्मदेवताः' । शं नः । भवतु इति सर्वत्र अनुपङ्गः । तामु हि
मुक्तकृत्स्नु विद्याश्रवणधारणोपयोगा' अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति इति
तत्सुक्तकृत्स्वं' प्रार्थने 'शं नो भवतु' इति ॥

अपरब्रह्मस्तुतिः -

१२. ब्रह्मविविदिषुणा' नमस्कारब्रह्मवदनक्रिये' वायुविषये
ब्रह्मविद्योपसर्गज्ञानार्थं' क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वात्' ब्रह्म

१. 'एवमाद्या अध्यत्मदेवताः' वा॥ : अविदेवतामिमामित्य मुच देवता
चतुरादिक्रमविद्याम्बोऽध्यात्मदेवता इति स्वपदिश्यन्ते । सू. मा. २-४-१४,
बृ. मा. ४-४-१, २.

२. श्रवणं कथनं च निश्चयपर्यन्तं ब्रह्मणम्, धारणमभिमुखिः, उपयोगश्च
स्वक्षिप्त्येषु स्थापनेन विमिश्रणो विद्यायाः ॥

३. अयं वा॥ पाठः । 'मुक्तकृत्स्नम्' इति तु आ॥ : तत्तत्करणस्य, जर्बकृत्येन
श्रवणादियोग्यतापादनमेवात्र देवतानां मुक्तकृत्स्नं विवक्षितम् ॥

४. 'ब्रह्मविद्याविविदिषुणा' इति (वा॥) पाठे अपरब्रह्मविद्यास्वरूपं
विविदिषुणा इत्यर्थः । अयानुहीत (आ॥) पाठे तु ब्रह्मस्वरूपं विविदिषुणा उपासकेन
इत्यध्याहार्यं बोधनीयम् ॥

५. 'ब्रह्मवन्दनक्रिये' इति त्वपपाठः । 'नमस्करोन्तिकर्मणी' इति
वार्तिके (तै. वा. १-४२) वदनक्रियाया एव परामर्शदर्शनम् ॥

६. विद्याप्राप्तिविघ्नपनिहारायम् । 'शान्त्यर्थे' इति वा॥ पाठः ॥

७. वायुब्रह्म, बृहत्तमसिऽप्युच्यते । तत्केनार्थयोगेनेत्याकाङ्क्षायामाह
'सर्वक्रियाफलानाम्' इति । वायोः सूत्रात्मनो (बृ. मा. ६-७-२) ज्ञानक्रिया-
शक्तिभ्यामधिष्ठितत्वात् सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वम् । एवं च सर्वकर्मकर्तृत्वं
तत्तत्क्रियानिर्वर्तनसामर्थ्याधानद्वारेण तत्तत्फलानां संयोजयितृत्वमेव ब्रह्मत्वं वायो
रित्युक्तं भवति ॥

वायुः । नमो ब्रह्मणे नमः प्रदीनाय 'करोमि' इति वाक्यशेषः । नमः
 ते तुभ्यं हे वायो, नमस्करोमि इति परोक्षप्रत्यक्षभ्याम् वायुरेवामिधीयते ।
 किञ्च, त्वमेव चक्षुराक्षपेक्षया बाह्वं गतिकृष्टम् अव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्म असि
 यस्मान्, तस्मान् त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । कृतं यथाशक्तं यथा
 कृतं न्ये सुपरिनिश्चितमर्थं त्वदर्शानन्यात् त्वमेव वदिष्यामि । सत्यमिति
 स एव वाक्याभ्याम् संपाद्यमानः । सोऽपि त्वदर्शान एव संपाद्य' इति
 त्वमेव सत्यं वदिष्यामि । तत् सर्वान्मकं वाय्वात्म्यं ब्रह्म मया एवं स्तुतं
 मत् मां विद्यार्थिनम् अवतु विद्यार्थयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तारम्
 आचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यमयोजनेन । 'अवतु माम्,' 'अवतु वक्तारम्'
 इति पुनर्वचनम् आदरार्थम् ॥

1. 'नमो ब्रह्मणे' इति परोक्षामिधानं कृतम्; 'नमस्ते वायो' इति
 प्रत्यक्षामिधानं तु यस्मात्प्रत्यक्षप्रयोजनमपि स एवामिधीयते इत्यर्थः ॥

2. प्राणहारेण हि देहेन्द्रियाण्यप्यहमीयतया विज्ञायन्ते । अतः
 प्राणहमना स्थितो वायुर्बाह्वचक्षुराक्षपेक्षया अव्यवहितप्रत्यक्षः ॥

3. शांतिपाठे यद्यपि 'त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि' इत्येव वैदिकपाठः,
 तथाप्यत्र भाष्ये सायणभाष्ये च 'त्वमेव' इत्येव छतः । अन्तिमशान्तौ तु
 'त्वमेव' इत्येवोपक्रम्यते । तदनुरोधेन किमत्रापि 'त्वमेव' इति
 प्राचीनपाठ आसीदित्येतत्तु विचारणीयं विद्वद्भिः ॥

4. 'अर्थम्' इत्यस्मान्तरं 'तदपि' इत्यधिकम् वा॥; शास्त्रार्थनिर्धारणानु-
 स्थानरूपे ऋतस्त्वमे अपि ज्ञानक्रियासत्तमविहितवाय्वर्थीने एवेति वायुं तदभिन्नतया
 स्तौति ॥

5. निर्वर्त्यमानोऽर्थः ॥

6. 'संपाद्यते' वा॥

7. वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः ई. ४, १०; का. भा. २-१-६;
 सर्वदेवतात्मकः, बृ. भा. ३-९-९; सर्वविधात्मकः बृ. भा. ३-७-२.

8. अपरब्रह्मविद्यां प्रार्थयमानम् । उपासनास्वरूपज्ञानतत्फलकाङ्क्षिणम्
 इति यावत् ॥

9. 'आचार्यं च' इति वा॥ पाठे चोऽधिकः ॥

शान्त्यभिधानत्रयस्य प्रयोजनम् -

१३. 'ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः' इति त्रिवचनम्
आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानाम् विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रथमार्थम्
॥ १ ॥

[इति श्रीमन्दरमहंसापरिब्रजकाचार्यमोक्षेन्द्रमगवतशार्दूल्यपादक्षिप्रश्रीमच्छङ्कर-
मगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदर्थशाध्यायभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥]

२. शीक्षाध्यायः

शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः ।

मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः

शीक्षाध्यायः

॥ २ ॥

१४. अर्थज्ञानप्रधानत्वात् 'उपनिषद्, ग्रन्थपाठे यत्रोपरमो
मा सूर इति' शीक्षाध्याय आरभ्यते -

१. आध्यात्मिका उपसर्गाः शरीरगतारोगादिनिमित्ताः, आधिभौतिका
व्याघ्रघोरदिनिमित्ताः, आधिदैविका जनिवृष्टप्रशान्यादिनिमित्ताः ॥

२. सर्वे व्याध्यात्मिकादिविज्ञाः सर्वोत्तमब्रह्मनुत्वादिना प्रशमं यान्ति ।
शान्त्यां हि सत्यां ब्रह्म ज्ञापयितुं ज्ञानं च शक्यत इति तदर्थं त्रिः शान्तिरुच्यते
इति भावः ॥

३. एवं सर्वत्रानुवाकपरिसमाप्तिपुष्पिका आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके
दृश्यते । 'इति प्रथमानुवाकभाष्यम्' इत्येतावदेव तु वाणीविलासमुद्रणालयप्रकटिते ।
अत्र तु पुस्तके समनन्तरानुवाकसङ्ख्यैव सर्वत्र समाप्तिर्विधा ॥

४. अर्थज्ञानप्रधाना वेदान्ताः न पुनर्मेन्त्रबहुचारणप्रधानाः ॥

५. विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थं सन्यग् ग्रन्थोच्चारणेऽपि यतः कार्यं एवेति ॥

शिक्षा शिक्षयने अस्या इति कर्माद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्षयन्ते इति शिक्षाः वर्णादयः^१ । शिक्षैव शिक्षा । वैद्यम् ज्ञान्दम् । तां शिक्षां व्याख्यास्यामः । विन्यष्टम् आ समन्तान् प्रकथयिष्यामः । चक्षिहो वा^२ स्यात्त्रादिष्टस्य व्याख्यायैव व्यन्तवाक्यस्य एतदूपम्^३ । तत्र वर्णः अकारादिः । स्वरः उदात्तादिः^४ । मात्रा ह्रस्वाद्याः^५ । चलं प्रयत्नविशेषः^६ । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्या^७ उच्चारणम्, समता । मन्तानः मन्ततिः । मन्तिना इत्यर्थः । एष हि^८ शिक्षितव्योऽर्थः^९ । शिक्षा यस्मिन् अध्याये सोऽयं शिक्षाध्यायः इति एवम् उदितः - इत्युपसंहार उत्तरार्धः^{१०} ॥ २ ॥

१. शिक्षयन्तेऽस्या इति कर्माद्युत्पत्तौ लक्षणं गम्यते । शिक्षयन्ते इति कर्मव्युत्पत्तौ तु वर्णादयः अनुपदमेव वक्ष्यमाणा गम्यन्ते । अत्र वर्णादिषु एव शिक्षोपाचारविशेषो गम्यते । 'शिक्षा वक्षिहोवाये' इत्युत्तरत्र दर्शनात् ॥

२. 'वा' इति नामि वा ॥

३. क्वा प्रकथने - इत्यस्य धातोः सार्धवानुक्तमात्रविषयत्वमिति एतद्व्याख्यानेऽहमेः स्यात् फलान्तरादानं 'चक्षिहो वा' इति । चक्षिहः क्वात् (पा. २-४-५४) इति हि क्वात्त्रादिष्टः सः । अतश्चक्षिज् व्यन्तायां वाचीत्यस्यैवैतदुपनिषदः ॥

४. उदात्तानुदात्तस्वरिताः ॥

५. ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥

६. बाह्याभ्यन्तरमेदभिन्नः संवृत्तादिविशेषप्रकारः प्रयत्नविशेषः ॥

७. अतिमुक्तानि विरुद्धिगन्तव्यमिद्वारपूर्वकम् ॥

८. 'एषं शिक्षितव्यो' इति (वा॥) पाठो वरीयानवम् ॥

९. वक्ष्यपि शिक्षादिशब्दानां एकश्रुत्या अचीयमानत्वात् व्याकरणोक्तप्रकृतिप्रत्ययादिप्रयुक्तः स्वरो नोपलक्ष्यते, तथापि संप्रदायप्रसिद्धः स्वरसौम्याभ्यवनीयः, तेन चारुष्टं फलं भविष्यति, शिक्षाध्यायविहितत्वात् स्वरार्दीनाम् - इति साधनमात्रे ॥

१०. शिक्षाध्यायमुपसंहारः, अथ तदन्तर्गतमहिताविषयोपासना प्रारम्भत इति सूचनार्थं इत्यर्थः । 'उक्त इत्युपसंहारार्थः' इत्येतानामेव तु वा ॥

३. संहितोपासना

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ।
 अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्या-
 स्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधि-
 ज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता
 महामंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् ।
 पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः
 संधिः । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् ।
 अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् ।
 आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः
 संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधि-
 विद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तर-
 रूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् ।
 इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्व-
 रूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः ।
 प्रजननं संधानम् । इत्यधिप्रजम् । अथा-
 ध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा
 हनुरुत्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा

मंधानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महा-
मंहिताः । य एवमेता महामंहिता
व्याख्याता वेद । मंधीयते प्रजया पशुभिः ।
ब्रह्मवर्चमेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ३ ॥

उपासनाफलार्थवचनम् -

१५. 'अधुना संहितोऽग्निपत्न' उच्यते । तत्र संहिताद्यग्निपत्नपरि-
ज्ञाननिमित्तं 'यद् यशः प्राप्यते' न नौ आवयोः शिष्याचार्ययोः सहैव
अन्तु । तन्निमित्तं च यद् ब्रह्मवर्चसं तेजः', तच्च सहैव अन्तु - इति
शिष्यवचनम् आशीः । शिष्यस्य हि अकृतार्थत्वात् प्रार्थना उपपद्यते,
नाऽऽचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो हि आचार्यो नाम भवति ॥

संहितोपासनाप्रकाराः -

१६. अथ अनन्तरम् अध्ययनलक्षणविधानस्य' । (अनः)
यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा अर्थज्ञानविषये
अवनारयितुम्' इत्यतः । संहितायाः उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनम्'

१. 'सुवर्गेण', 'सुवर्गेण' इति द्वेधापि पाठोऽस्ति । कतरो युक्ततर इत्यत्र
वैदिका एव शरणम् । भाष्ये तत्र किमपि नोक्तम् ॥ २. संहिताविषयमुपासनम् ॥

३. अत्रादिसंवेदनोपासनान्तराण्यपि गृहीतव्यानीति भाति । वार्तिकेऽपि
'संहिताविनिमित्तम्' (तै. वा. ३-५५) इत्येव दृश्यते ॥ ४. 'प्राप्यते' इति वा॥

५. शमदमज्ञानादिनिमित्तं तेजः । उत्तरत्र (३-६) तथा भाष्ये
व्याख्यानात् ॥

६. 'पूर्ववृत्तस्य' इत्यधिकं वा॥ : अध्ययनलक्षणं ग्रन्थपाठेऽनुसर्तव्यः
प्रकारविशेषः । तद्विधानं पूर्ववृत्तम् । तदनन्तरमिदं विधीयत इत्यर्थः ॥

७. शब्दप्रवणचित्तानामर्थज्ञाने तद्वैशेष्या सूक्ष्मे बुद्धिप्रवेशः सहसा न
भवतीत्यर्थः । एतेन, जयशब्दस्य श्रीशान्वाक्यानामन्तर्यसर्थः, अनःशब्दस्य
संहितोपासनाप्रारम्भे हेतुभूतः सुखेन बुद्धिप्रवेशोऽर्थ इत्युक्तं भवति ॥

८. उपासनम् ॥

इत्येतत् । ग्रन्थसंनिष्ठास्येव' व्याख्यास्यामः । पञ्चपु अधिकरणेषु
आश्रयेषु । ज्ञानविषयेषु इत्यर्थः । कानि तानीति ? आह । अधिलोकम्
लोकेष्वधि यदर्शनम्' तत् अधिलोकम् । तथा अधिज्यौतिषम्, अधि-
विद्यम्, अधिग्रजम्, अध्यात्मम् इति । ता एताः पञ्चविषयाः उपनिषदः
लोकादिमहावस्तुविषयत्वात् संहिताविषयत्वाच्च, महत्यश्च ताः संहिताश्च
महामंहिता' इति आचक्षते कथयन्ति वेदविदः ॥

उपासनाक्रमः -

१७. अथ तासां यथोपन्यस्तानाम्' अधिलोकं दर्शनम् उच्यते ।
दर्शनक्रमविवक्षार्थो' ऽथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपम् । पूर्वो वर्णः पूर्वरूपम् ।
संहितायाः पूर्वं वर्णं' पृथिवीदृष्टिः कर्तव्या इत्युक्तं भवति । तथा द्यौः
उत्तररूपम्' । आकाशः अन्तरिक्षलोकः सन्धिः, मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः ।
सन्धीयेते अस्मिन् पूर्वोत्तररूपे इति' । वायुः सन्धानम् । सन्धीयते अनेन

१. यथोपनिषदत्वात् ॥

२. लोकानधिष्ठान्. लोकदृष्ट्या. यदुपासनम् ॥

३. महावस्तुदृष्ट्या करणीयाः संहिताविषयोपासना इति महासंहिता
इत्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥

४. उपन्यस्तानाम् इत्यनन्तरं 'मध्ये' इत्यधिकं वा ॥

५. अधिलोकदर्शनं तावत् कर्तव्यम् । तदनन्तरम् अधिज्यौतिषम्
इत्येवं क्रमेण उपासनानि कर्तव्यानीति विवक्षार्थः ॥

६. तथापि इत्येवोक्तत्वा इत्यत्र 'इमे त्वा ऊर्जे त्वा' इति संहितायाः पूर्वं
स्थिते, पूर्वो वर्णो आकारे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्या ॥

७. उत्तरे वर्णे ऊकाररूपे द्युलोकदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । शालिग्रामे इव
विष्णुदृष्टिः । एवंविधानि प्रतीकोपासनानीति व्यपदिश्यन्ते । सू. भा. ४-१-४.

८. त्वा ऊ इत्येतयोर्मध्यम् आकाशत्वेन चिन्तयेत् ॥

इति मन्धानम् । इति अधिकोक्तं दर्शनम् उक्तम् । अथाधिगौलिपम्
इत्यादि मन्धानम् । उनीमा इति उक्ता उपप्रदक्ष्यन्ते ॥

संहितोपासनाफलम् -

१८. यः कश्चिन् एवम् पन्थाः महासंहिताः व्याख्याताः
वेद उपास्ते । 'वेद' इति उपासनं स्यात् । विज्ञानाधिकारान् ।
'इति प्राचीनयोग्योपासम्' (१-६) इति च वचनान् । उपासनं च
यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययमन्ततिः, अमहीर्णा च अतन्प्रत्ययैः,
शास्त्रोक्तालम्बनविषया च । प्रसिद्धोपासनशब्दार्थो लोके 'गुरुम्

१. लोकारेण हि सम्बन्धिते इति मन्धानशब्दवाच्यः सः । सायणभाष्ये तु
'इवे स्वा' इत्यत्र एकसः इत्थी. तकारो ह्रस्वोक्तः. तयोर्मध्य बाकासः. तस्मिन्
वेदो संहितानिमित्तो द्विवचिनालम्बितोऽन्यस्तत्कारो वायुरित्युपदिष्टम् ॥

२. यथोक्तमार्गेणैव व्याख्येयम् ॥

३. 'इतीमा महासंहिताः' इति वाक्येन यथोपवर्णिताः पञ्चोपनिषदः
परामुद्भवन्ते । त्रिषुपसंहारात्म्यम्. उत्तरवाक्येन फलसंकीर्णनार्थं चेति शेषः ॥

४. यथाविहितप्रकारेण ॥

५. न तु वस्तुतन्त्रं ज्ञानम् ॥

६. उपासनप्रकरणवाक्येनार्थः । अस्मां हि वक्तव्याद् उपासनमेव
ध्यानादरातिथानं प्रपन्नमते. न तु ज्ञानम् । त्रिषुपास्तोक्तं वेदान्तेऽव्यतिरेकेण
प्रयोगो दृश्यते ॥ सू. भा. ४-१-१; बृ. भा. १-४-० (वेदोपासनशब्दोक्तार्थता)

७. न केवलं प्रकरणान्, किन्तु 'उपास्त' इति कण्ठरवेणोक्तत्वाच्च
वेदनमवोपासनमेव ॥

८. समानप्रत्ययप्रवाहीकरणम् ॥

९. विज्ञातीयप्रत्ययैरभिहिता । अत्रया- अविज्ञातसंहितोपासने प्रस्तुते
उपासनान्तरं लौकिकविषयप्रत्ययं वा तान्मन्त्रादुक्तम् । एवमेवोपासनान्तरेऽपि
बोध्यम् ॥

१०. सर्वत्र हि वाक्यविहितमवोपास्यं नास्तीति चेत् विद्यमानमपि । छां. भा.
२-२-१ ; अविद्यमानं स्वयमेव चिन्तयानि चेत् विपरीतप्रत्ययत्वाद् ततोऽनर्थ-
प्राप्तिरेव स्यात् । बृ. भा. १-३-१ ; दृष्टव्यमुपासनशब्दनिर्वचनं प्र. भा. ५-१ ;
छां. भा. अव. ; गी. भा. १२-३.

उपास्ते', 'गजानम् उपास्ते' इति । यो हि गुर्वादीन् 'सन्ततम्
उपचरति स उपास्ते' इत्युच्यते । स च' फलम् प्राप्नोति उपासनस्य ।
अतोऽत्रापि य एवं वेद' सन्धीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः । प्रजादि
फलान्माप्नोति' इत्यर्थः ॥ ३ ॥

४. त्वावध्या उपहाममन्त्राः

छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽ-
ध्यसृतात्मवभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।
अमृतस्य देव धारणो भूयामम् । शरीरं
मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा ।
कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽग्नि
मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥
आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणा चीर-
मात्मनः । वासाधसि मम गावश्च । अन्न-
पाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह ।

१. अत्र यद्यपि द्वे एव उदाहरणे, तथापीदृशस्थलेषु ध्वानोपासनशब्दौ
एवमर्थकावेव प्रयुज्येते इत्युपलक्षणार्थमुदाहरणमिति बहुवचनेन सूचित्यति ।
द्रष्टव्ये वृ. १-५-२, वे. सू. ४-१-१ भाष्ये ॥

२. य एवं सततध्यायी इत्यर्थः ॥

३. निरन्तरमुपास्ते ॥

४. 'प्रजादिफलं प्राप्नोति', इति वा॥ अत्र प्रजादीनि दृष्टफलानि, स्वर्गोऽ-
दृष्टं फलम् ॥

लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु
 ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । प्र मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
 दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु
 ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यशो जनेऽस्मानि स्वाहा ।
 श्रेयान् वस्यमोऽस्मानि स्वाहा । तं त्वा भग
 प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा ।
 तस्मिन् महस्रशास्त्रे । नि भगाहं त्वयि मृजे
 स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा मासा
 अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धात-
 रायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽमि
 प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ४ ॥

उत्तरग्रन्थसंबन्धः

१९. 'यदुच्छन्दसाम्' इति मेधाकामस्य श्रीकामस्य च' तत्प्राप्ति-
 साधनं जपहोमो उच्येत । 'स मेन्द्रो मेध्या स्पृणोतु', 'ततो मे श्रियमावह'
 इति च लिङ्गदर्शनात् ॥

मेधाप्रार्थना -

२०. यः छन्दसां वेदानाम् ऋषभ इव ऋषभः । प्राधान्यात् ।
 विश्वरूपः सर्वरूपः । सर्ववाक्यान्तेः । 'तद्यथा शङ्खना' (छा. २-२३-३)

१. उपलक्षणमेतत्, अतोऽप्यादिकानस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तत्प्रार्थनाया
 अन्यत्र दर्शनात् । अथवा तस्या मेधार्थत्वादेवमुच्यते ॥

इत्यादिश्रुत्यन्तरान्' । अत एव ऋषभत्वम् ओंकारस्य । ओंकारो हि अत्र
उपास्यः इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैव ओंकारस्य । छन्दोभ्यः
वेदेभ्यः । (अमृतान्)* वेदा हि अमृतम् । तस्मात् अमृतान् अधि
संबभूव । लोक(देव)वेदव्याहृतिभ्यः सारिष्टं जिष्टकोः प्रजापतेस्तपस्यत
ओंकारः सारिष्टत्वेन प्रत्यभान्* - इत्यर्थः । न हि नित्यस्य ओंकारस्य
अङ्गमैव* उत्पत्तिः अवकल्पते । स एवंभूत ओंकारः इन्द्रः सर्वकामेशः*
परमेश्वरः* मा मां मेधया प्रज्ञया सृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा'° ।

1. अत्र पूर्वमेव स्तुतिवाक्यमुदाहर्यं वा॥ ; यथा शङ्खना पर्जन्येन सर्वाणि
पश्यामि तद्वनवज्रात्तानि व्यास्रानि- पश्यामीकारेण सर्वा वाङ्मन्यह्रा । ओंकार-
भ्यतिरिक्तशब्दाभिधेयविकाराणामनूत्तरादोंकारस्यैव सर्ववाचकात्वेन पर्यवसानात् -
इति स्तुतिरर्थः ॥

2. उपास्यत्वेन विदितस्य लक्षणे हि- तदुपास्यत्वायां प्रवर्तेतु अधिकारिणः ॥

3. इदं पदं न दृश्यते मुद्रितपुस्तकेषु ; अपेक्षितं नु ॥

4. देवपदं सर्वत्र मुद्रितपुस्तकेषु स्थानमप्यधिकं भाति । लोकमारत्वेन
अधीविद्या तस्मात्त्वेन भूरादिष्व्याहृतयः, तस्मात्त्वेन ओंकारः प्रत्यभादिति हि
छान्दोग्ये (२-२३-२) उक्तम् ॥

5. वेदव्यामृतत्वान्, तस्मात्स्योद्धारस्यापि तथात्वमिति भावः ॥

6. मुनयश्चैव ॥

7. ओंकारस्य परमेश्वरवाचकात्वेन तेन नित्यसंबद्धत्वान् तस्य मुख्यवृत्त्यै
वोत्पत्तिर्नोपपद्यते । तस्मात् 'संबभूव' इति प्रजापतेरेवं प्रत्यभान् इति व्याख्यात-
मित्यभिप्रायः ॥

8. 'एतद्वेदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्' (का. १-२-१६)
इति श्रुत्यन्तरान् ॥

9. परमेश्वरप्रतीकत्वात् तदुभेदेन 'इन्द्रः' इत्युच्यते इति भावः ॥

10. सृष्टिप्रतिपालनयोरित्यस्माद्व्यतिरेकमर्थता हि अवगम्यते । पालयतु
वा इत्येव मूले भाष्यकारैरलिखितमेवं परिवर्तितं स्यादिति उक्तेतुं न शक्यते ।
'पाङ्क्तं सृणोति' बलयति (१-७), सृणुते प्रीणयति बलयति वा (२-९) -
इति सर्वत्र बलयतीत्येव दर्शनात् । पालयमेवाश्रित्य बलयतीति लिखितं वा इत्येतत्तु
वैनाकरजैरेव निर्धारणीयम् ॥

प्रज्ञावत्' हि प्रार्थ्यते । अमृतस्य अमृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य^१
नदधिकारगत^२ । हे देव, धारणः धारयिता भूयानं भवेदम् ॥

कार्यकरणयोग्यताप्रार्थनम् -

२१. किञ्च, शरीरं मे मम विचक्षणं विचक्षणम् योग्यम् इत्येतत् ।
'भूयान्' इति प्रथमपुरुषविपरिणामः^३ । विद्धा मे मम मधुमत्तमा मधुमती ।
अनिशयेन मधुरभाषिणी इत्यर्थः । कर्णाम्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुत्वं
ज्यश्रवं (४) । श्रोत्रां भूयामस् इत्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्यकरणमंघातो^५
ऽन्तु इति वाक्यार्थः^६ । मेधा च नदर्थमेव हि प्रार्थ्यते^७ ॥

ज्ञानार्थं प्रार्थना -

२२. ब्रह्मणः परमात्मनः कोशः असि । असेरिव । उपलब्ध्यधि-
ष्ठानत्वात्^८ । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकम् । त्वयि ब्रह्म उपलभ्यते । मेधया
लौकिकप्रज्ञया सिद्धितः आच्छादितः । स त्वं सामान्यप्रज्ञै^९रविदित-

१. न केवलं धारणाक्रममेवावलम्बम् ॥

२. कार्यभूतनमृतत्वम् । तद्वाचकेन शब्देन कारणभूतं ज्ञानं लक्ष्यते
इत्यभिप्रायः ॥

३. कृष्णाया उपनिषद्: ब्रह्मज्ञानप्रकरणत्वात् ॥

४. 'भूयामस्' इत्यस्योत्तमपुरुषस्य 'शरीरम्' इत्यनेनान्वयार्थं
प्रथमपुरुषत्वेन विपरिणामः कर्तव्य इति भावः ॥

५. 'कार्यकारण' इति भा॥

६. विद्वत्कर्तृप्रज्ञामुपलक्ष्यं करवान्तराणामिति भावः ॥

७. न मेधार्थमेव । विशेषकामसिद्धयर्थमनुष्ठेयानां काम्यकर्मणां कर्मकाण्डे
एव विहितत्वात्, ज्ञानकाण्डेऽस्मिन् ज्ञानार्थमेव मेधादिप्रार्थना क्रियते इत्यवगम्यते ॥

८. एषणाश्रयोलिखितव्यत्वेव परमात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । परमात्मनोऽभि-
धानत्वात्, प्रतीकत्वमिति वार्तिके (१-७५) । सामान्यमते तु प्रतीकत्वेनैव ग्राह्य
लोकार्थ इति विवक्षितमिति समनन्तरोक्तस्यावकाशमस्ति ॥

९. लौकिकप्रज्ञा बाह्यविषयानिर्निर्णयः । अस्माकप्रज्ञैर्मसादभूतत्वप्राप्ति-
साधनात्वेन न ज्ञातः ; अत एव त्वां नोपासते ते, इत्यर्थः ॥

तत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकम् आत्मज्ञानादिकं^१ मे गोपाय रक्ष ।
तन्प्राप्त्यविस्मरणादिकं^२ कुरु इत्यर्थः । जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य ॥

श्रीकामस्य होमार्थमन्त्राः -

२३. होमार्थास्तु अधुना श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते ।
आवहन्ती आनयन्ती । विस्ताराना विस्तारयन्ती । तनोतेमत्कर्मत्वात्^३ ।
कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती आचरं अचिरं क्षिप्रमेव । छान्दसो दीर्घः । चिं
वा^४ कुर्वाणा । आत्मनः मम । किमिति ! आह । वासांमि वस्त्राणि मम
गावश्च । गाश्च^५ इति यावत् । अन्नपाने च सर्वदा । एवमादीनि कुर्वाण
श्रीर्वा तां ततः मेधानिर्वर्तनात् परम् आवह आनय । अमेवसो हि श्री
अनर्थायैव इति^६ । किंविशिष्टां^७ ! होमशान् अजाज्यादिमुक्तान्
अन्यैश्च पशुभिः सह युक्तान्^८ । आवह इति अविकारात् ओंकार एव
अभिनिवध्यते^९ । स्वाहा ! स्वाहाकारो होमार्थमन्त्रान्तज्ञापनार्थः ॥

१. ज्ञानोपायोऽत्रादिशब्देन ग्राह्यः । • आत्मज्ञानादिकं विज्ञानम् • वा॥
• आत्मविज्ञानम् • इत्येतावदेव तु कश्चिन्नाहः । येन रागद्वेषादिभ्यो रक्षितेन श्रुतेः
स्वात्मायुज्यमेव प्राप्नुयाम् इत्यभिप्रायः ॥

२. आदिशब्देन शिष्येषु विनियोगो गृह्यते ॥

३. 'श्रीकामस्य होमार्थास्तु अधुना उच्यन्ते मन्त्राः' इति वा ॥

४. विस्तारार्थकत्वात् ॥

५. 'कुर्वाणा वीरम्' इति खण्डे इदं व्याख्यानम् । चिरका
वाच्यित्वर्थः ॥

६. 'गावश्च' इति प्रथमायाः द्वितीयात्वेन विपरिणामः कर्तव्य इति भावः

७. इति हेतोः शास्त्रज्ञाननिर्वर्तनादनन्तरमेव श्रियमावहेति प्रार्थ्यत इत्यर्थः

८. 'किंविशिष्टां च श्रियम्', 'किंविशिष्टां च' इति च पाठान्तरे

९. 'पशुभिः संयुक्तान्' इति आ॥ अत्र गृहीतस्तु वा॥ 'दैवे
मानुषेणैव वित्तेनाऽऽमुन्निकैहिकम् । कर्म कर्तुमलं यस्मात् प्रार्थ्यते तेन तद्ब्रह्मम्
(१-८१) इति वार्तिकम् । तत्र दैवं चिन्मं मेधा, मानुषं तु पञ्चादियुक्ता श्रीः ॥

१०. ओंकार एव हि उपान्त्यमेव प्रकृतः । अतः स एव श्रियमावह इति
प्रार्थ्यते ॥

शिष्यागमनाद्यर्थे मन्त्राः -

२४. 'आमायन्मिन्मिति' आयायन्तु माम इति व्यवहितेन संबन्धः । वप्रचारिणो वि माऽऽयन्तु । प्र मायन्तु । दमायन्तु शमायन्तु इत्यादि । यशो यशस्य जने जनसमूहे 'अस्मानि भवानि' । श्रेयान् प्रशस्यतरः वस्यसः वसीयसः 'वसुनरात् वसुमत्तराद्वा' । अस्मानि इत्यन्वयः ॥

ओंकारामिषपरमेष्ठरमायुज्यप्रार्थना -

२५. विश्व, तं ब्रह्मः कोऽमृतं त्वा त्वां हे भग भगवन्, भगवन्, प्रविशानि । प्रविश्य च अनन्यस्त्वदात्मैव भवानि इत्यर्थः ।

1. कोऽमृतः 'आमायन्मिन्मिति' इति स्वास्तिकः पाठो गृहीतः वा ॥
2. अत्र 'विमायन्तु' इत्यादयो मन्त्राः शान्त्वान्तरगतत्वाभिप्रायेण केषुचिदेषु नाऽऽश्रयन्ते इति साधनः । वार्तिके तु वा मा यन्तु प्र मा यन्तु इत्येवौ व्याख्यातौ दृश्येते । 'संभूय कोटिशब्दैव मातेवायन्तु सत्वरः' इति श्लोकार्थे को मन्त्रो व्याख्यात इति तु दुर्निर्धारणम् ॥ भाव्यस्येन 'इत्यादि' इत्यनेन किमभिप्रेतमिति नावगम्यते । दमायन्तु शमायन्तु इति वाक्यद्वयं नैव व्याख्यातमित्यतो भाव्यकारैः स्वीकृतं वा न वेति विचारणीयमेतद्विमर्शकैर्विद्वद्भिः ॥
3. यशो जने यशस्विजनेषु इति वा ॥
4. बहुमल्लचार्यागमनप्रसौजनमिदं वक्ष्यमादि ॥
5. वस्यस इतीदं वसीयसः इत्यस्य छान्दसं रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः ॥
6. वसुनरात् अनिशयेन यशोः, वसवशीलस्यैतर्थाः । वामगृहादिमत इति वाच्यम् । अथवा वसुमिति वसुमान् उच्यते । वसीयसः अनिशयेन वसुमतोऽपि सकामात् अहं श्रेयान् भवानीति प्रार्थना । 'वसुमत्तराद्वा' इत्यनन्तरम् 'अनेकार्थत्वा-
दातॄणां तुल्यजातीयानां विदोषवान् धनवत्त्वजातीयपुरुषाद्विशेषवान् अस्मानि' इत्यधिकं स्वचिन्, वा ॥ पाठे तु धनवत्त्वजातीयेत्यादि 'अस्मानि' इत्यन्तम् अधिकम् । तदभेदक्षितमिति भाति ॥

7. 'इत्यर्थः' इति वा ॥

8. 'एतावत्' वा ॥

9. वक्ष्ये ओंकारस्य प्रतीकस्य उपासनाकाले उपासकामभावो न संभवति (सू. भा. ४-१-७). तथाप्युपासनाकालकाले ओंकारामिषपरमेष्ठरमायुज्यप्रार्थना न विरुध्यते ॥

स त्वमपि मा मां भग भगवन् पूजावन्^१, प्रविश । आवयोः एकत्व-
मेवास्तु^२ । तस्मिन् त्वयि स्रष्टृशारे बहुभेदे^३ निमृजे शोधयामि अहं
पापकृत्याम्^४ ॥

बहुशिष्यागमनप्रार्थनोपसंहारः -

२६. यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देरोन
यन्ति गच्छन्ति^५ । यथा च मासा अहर्जरम् । संवत्सरोऽहर्जरः ।
अहोभिः परिवर्तमानो लोकान् जरयति^६, अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति
अन्तर्भवन्तीति अहर्जरः । तं च यथा मासा यन्ति^७, एवं मां ब्रह्मचारिणः
हे पातः सर्वस्व^८ विधातः, माम् आयन्तु आगच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः ।
प्रतिवेशः अमापनयनं स्नानम् । आसन्नगृहम्^९ इत्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश
इव प्रतिवेशः । त्वच्छीलिनां^{१०} सर्वपापदुःखापनयनस्नानमसि । अतो मां
मां प्रति प्रमाहि प्रकाशय आत्मानम् । प्र मा पद्यस्व^{११} प्रपद्यस्व च माम् ।
रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुरु^{१२} इत्यर्थः ॥

१. नास्त्येत् वा ॥

२. 'एकात्मत्वमेव' वा ॥

३. ओंकारस्यैकस्यैव वेदशास्त्राभेदेन बहुभेदत्वम् । अथवा परमेश्वरस्यैव
बहुमूर्तिभेदेन बहुभेदत्वम् । 'बहुशास्त्राभेदे हे भगवन्' इति वा ॥ पाठे तु
द्वितीयोऽर्थो न संगच्छते ॥

४. सर्वदुरितक्षयोऽस्तु त्वदात्मताप्राप्तिकलक इत्यर्थः ॥

५. त्वरांशे निदर्शयामिदम् ॥

६. 'जरयतीति' वा ॥

७. अनुक्रमेण सात्त्विकेन च यथा संवत्सरमेव तत्रान्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

८. कर्मफलस्येति शेषः ॥

९. 'आसन्नं गृहम्' इति वा ॥ 'प्रतिप्राणिप्रवेशाद्वा प्रतिवेशोऽस्ति-
कीर्यते ।' (१-११) इत्यर्थान्तरमपि वार्तिके दृश्यते ॥

१०. बहुपासकानाम् ॥

११. 'प्र मा पद्यस्व' इत्येतत् श्रुतितम् वा ॥ पाठे ; गृहीतं तु वा ॥ पाठे ॥

१२. त्वत्साक्षात्कारम् अनुगृहीष्वेति यावत् ॥

अत्र श्रीकामोऽपि ज्ञानार्थ एव -

२.७. श्रीकामोऽस्मिन् विद्याप्रकरणे अभिधीयमानो धनार्थः ।
धने च कर्मार्थम् । कर्मे च उपायदुरितक्षयार्थम् । तत्क्षये हि विद्या
प्रकाशने । तथा च स्मृतिः - 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मजः ।
यथादर्शतले प्रकटे पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥' (मो. ध. २.०४-८)" इति ॥

व्याहृत्यात्मशब्दापामना

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो
व्याहृतयः । तामासु ह स्मैतां चतुर्थीम् ।
माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्रह्य ।
म आत्मा । अज्ञान्यन्या देवताः । भूरिति
वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् ।
सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः ।
आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते ।
भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः ।

1. गृहस्थानामपि मुमुक्षूणां ज्ञानमात्रेऽधिकारः इत्येतत्प्रकृतप्रणवोपासन-
वाक्यगतश्रीकामादिलिङ्गादुच्यते ॥ 2. 'क्षयाय' आ॥ ,

3. 'यथादर्शतले प्रकटे' इत्यतो कर्मात्तत्वं पाठः । यथा आदर्शतले
निवर्णणादिना स्वच्छतां गमिते ज्ञानमानं प्रतिदिन्यितं पश्यति, एवम् ज्ञानमन्यन्तः-
करणेऽपि दुरितक्षयात् शुद्धिं गते स्वात्मानं पश्यतीत्यर्थः । 'पश्यत्यात्मानम्' इति
आ॥ ; वा॥ पाठे मुद्रितमहाभासते च 'पश्यत्यात्मानम्' इत्येवास्ति ॥

चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि मही-
यन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति
सामानि । सुवरिति यजूंषि । मह इति
ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ।
भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति
व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे
प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्र-
श्चतुर्धा । चतसश्चतस्रो व्याहृतयः । ता
यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा
बलिमावहन्ति ॥ ५ ॥

अनुवाकसंबन्धः —

२८. संहिताविषयम् उपामनम् उक्तम् । तदनु मेधाकामस्य
श्रीकामस्य च मन्त्रा अनुकान्ताः । ते च पारम्पर्येण विद्योक्त्योगार्था एव ।
अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणः, अन्तरुपासनम् स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते ॥

२९. भूः, भुवः, सुवः — इति । इतीन्युक्तोपप्रदर्शनार्थः^१ ।
'एताम्लिखः' इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परामृष्टाः स्मर्यन्ते^२ वै^३
इत्यनेन । तिल एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्यन्ते^४ तावत्^५ । तासाम् इयं

१. 'भूभुवःसुवरित्युक्तोपप्रदर्शनार्थः' इति (वा॥) पाठस्तु न समीचीनः ।
अथ गृहीतस्तु वा॥ पाठो यथापरिशोधितः । 'इतिरुक्तोपप्रदर्शनार्थः' इत्यपि
पाठः सुकल्पनः ॥

२. 'स्मर्यन्ते' इति (वा॥) पाठो न श्लिष्टः ॥

३. 'वेत्यनेन' इति आ॥ पाठोऽशुद्धः ॥

४. वै इति प्रसिद्ध्यर्थेन स्मर्यन्ते, अनूद्य चतुर्थ्यव्याहृतिनिर्देशार्थम् इत्यर्थः ॥

५. 'इति तावत्' इति (वा॥) पाठोऽनपेक्षितः ॥

सुधा व्याहृतिः ब्रह्म इति । ताम् एतां चतुर्थी महाचमस्य अपत्यं
तदाचमस्य प्रथमे ने । 'उ, ह, स्म' इत्येतेषां वृत्तानुक्रमनार्थम्वात्
वेदितवान् इदमेव इत्यर्थः । महाचमस्त्वग्रहणम् आपानुस्मरणार्थम् ।
अपानुस्मरणमपि उपसनागमिति गम्यते । इहोपदेशात् ॥

महश्चिन्त्याहनेः प्राधान्यम् -

३०. येयं महाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति, तद् ब्रह्म ।
महद् हि ब्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् ? स आत्मा ।
आप्तेत्यसिद्धिर्महः आत्मा । इतराश्च व्याहृतयो लोकाः, देवाः, वेदाः,
प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना आदित्यचन्द्रब्रह्मात्मनेन व्याप्यन्ते
यतः । अतः अज्ञानि अवयवाः अन्धा देवताः । देवताग्रहणम् उपलक्षणार्थं
लोकादीनाम् । महः इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवल्लोकादयः सर्वे
अवयवभूताः । यतः आह आदित्यादिभिः लोकादयो महीयन्त इति ।

1. 'महाचमस्यः' इत्यत्र तद्विधार्थे अपत्यमिति ॥

2. प्रवेदयते स्म ह इति ददर्शित्वर्थेक इत्यभिप्रायः ॥

3. ऋषिस्मरणम् वा ॥

4. ऋषिस्मृतिमिश्रितमेवोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः । महाचमस्य इत्युप-
देशफलमिदम् । अनीतानान्तरानुवाके प्रोक्तानां मन्त्राणां तु ब्राह्मणोत्पत्त्यात्,
तत्र ऋष्याद्युपदेशाभावात्, यथोपदेशमेव विनियोगः ॥

5. ब्रह्मशब्दस्य वृद्धयर्थेकं बुद्धिधातोस्तत्त्वत्वात्महत्ववस्तुत्वम्; व्याहृते-
र्मह इत्यभिधानादेष च महत्वम् । एतन्मानान्येन महद्ब्रह्मेति ध्यायेत् ॥

6. आप्ल व्याहृति इति धातोर्व्युत्पत्त्यादात्मशब्दस्य, व्यापकत्वादात्मा
मह इत्यर्थः ॥

7. लोकदेववेदप्राणानामित्यर्थः ॥

8. 'इत्यस्य' वा ॥

9. 'देवा लोकादयश्च' (वा॥) इत्यतो वरमयमेव गृहीतः पाठः ॥

10. 'यतः अत आह' वा ॥

आत्मना हि अज्ञानि' महीयन्ते । महनं वृद्धिः, उपचयः । महीयन्ते, वर्धन्ते इत्यर्थः* ॥

चतसृणां व्याहृतीनां प्रत्येकं चतुष्प्रकारत्वम् -

३१. अयं लोकः, अग्निः, अग्नेवदः, प्राणः - इति प्रथमा व्याहृतिः 'भूः' इति । एवम् उत्तरोत्तरा एकैका चतुर्धा भवति* । मह इति ब्रह्म । ब्रह्म इत्योद्धारः । शब्दाधिकारे अन्यस्व अर्जमवात्* । उक्तार्थम् अन्यत्* ॥

'ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा' इति । ता वा एताः भूः, भुवः, सुवः, महः - इति चतस्रः एकैकशः चतुर्धा चतुष्प्रकाराः । वाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यः चतुर्धा भवन्ति इत्यर्थः* । तासां यथाकलत्तानां पुनरुपदेशः तथैवोपासनानियमार्थः* ॥

1. 'महोव्याहृतिर्निर्हरण्यगमस्य ब्रह्मणो मध्यमाग जातेति कल्प्यते । इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कल्प्यन्ते । प्रथमा व्याहृतिः पादौ, द्वितीया बाहू, तृतीया शिर इत्यर्थः' इति टीकाकारः । अत्र गमकं न पश्यामः । बृहदारण्यके तु व्यत्यस्तकर्मणैवाह्वान्यनुकान्तानि ॥ वृ. ५-५-३.

2. आत्मना हि सर्वव्यापकेन तदज्ञानि वर्धन्ते ॥

3. 'भूः' इत्यस्मान्तरं 'अन्तरिक्षं, वायुः, सामानि, अपानः - इति द्वितीया व्याहृतिः भुवः । अमौ लोकः, आदित्यः, यजुःषि ग्यानः - इति तृतीया व्याहृतिः सुवः । आदित्यः, चन्द्रमाः, ब्रह्म, अक्षम् - इति चतुर्थी व्याहृतिः महः । इत्येवम् एकैकाश्चतुर्धा भवन्ति' इति वा॥ ; एतत्तु गृहीतपाठमतुस्त्य केनचिदनु-क्रान्तमित्यवगीयते । 'तथैवान्या यथाक्रमम्' (१-१०२) इति वार्तिकदर्शनात् ॥

4. अग्निधेयस्य ब्रह्मण जसंभवात् ॥

5. अन्यन् उक्तार्थम् । 'आदित्याभिलोकादयो महीयन्ते' इत्यादिनेति शेषः ॥

6. एकैका व्याहृतिश्चतुर्धा भवतीति व्याहृतिचतुष्टयात्मकस्य ब्रह्मणः षोडशविधत्वम् इत्यर्थः ॥

7. उक्तप्रकारेण षोडशैव उपास्याः इति नियमविधिरयम् इति 'चतस्रश्चतस्रश्चतुर्धा' इति पुनरुपदेशाद् गम्यते । अन्यथा चतुर्धा कल्पनम् उपासनास्तुत्यर्थम् इति मन्येतेति भावः । अत्राऽऽदित्यचन्द्रादिभूतेन महोव्याह-त्यात्मना तदितरमहनं तु ब्राह्मणप्रसिद्धया विज्ञेयम् इति 'वाव' इत्यनेन द्योत्यते ॥

व्याख्यासंग्रहस्य वक्ष्यमाणविशेषणमाहृतमकमच -

३२. ता यथोक्तग्राह्यताः' यो वेद, स वेद विजानाति । किम् !' ब्रह्म । ननु 'तद्ब्रह्म स आत्मा' इति ज्ञाने ब्रह्मणि न वक्तव्यम् अविज्ञातवत् 'स वेद ब्रह्म' इति । न । तद्विशेषविवक्षुवाददोषः । सत्यम्, विज्ञानं चतुर्थव्याख्यायाम्ना ब्रह्म इति । न तु तद्विशेषः, हृदयान्तरमप्यन्तर्भूतं मनोमयत्वादिश्च 'शान्तिमसृष्टम्' इत्येवमन्तो विशेषण-विशेषरूपो' धर्मपूरो विज्ञायत इति तद्विवक्षु दि शान्तम् अविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा 'स वेद ब्रह्म' इत्याह । अतो न दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूरेण विशिष्टं ब्रह्म वेद, स वेद ब्रह्म इत्यभिप्रायः ॥

अतो वक्ष्यमाणानुवाकेन एकवाक्यता अस्ति' । उभयोर्हि अनुवाक्योः एकम् उपासनम् । लिङ्गाच्च । 'भूरित्यमौ प्रतिनिष्ठति' इत्यादिकं लिङ्गम् उपासनैकत्वे' । विधायकभावाच्च । न हि 'वेद, उपासितव्यः' इति' विधायकः कश्चित् शब्दोऽस्ति व्याख्यानानुवाके' । 'ता यो वेद'

1. 'यथोक्ता' वा॥
2. 'किं तत्' इति वा॥ पाठे 'तत्' इत्यधिकम् ॥
3. 'विशेषणविशेष्य' इति वा॥ पाठो न युक्तः ॥
4. न तूपासनद्वयविधानमत्र गृहीतव्यम् । 'स य यथोक्तग्राह्यताः' इत्याद्यनुवाके बहुलकं ब्रह्म निर्दिश्यते तदेवेहोपासनम् न तु केवलव्याहृति-चतुष्टयरूपमिति बोधनार्थं 'स वेद' इति कथनमित्यभिप्रायः ॥
5. वक्ष्यमाणानुवाके एतदुच्यते । न तु तत्र 'भूरिति वा अग्निः' इति यथात्र । यथोपासनं च फलम् इति न्याय्यम् । तदेवलिङ्गमुभयोरनुवाकयो-रेकमेवोपासनं विधीयत इत्यत्र ॥
6. 'उपासीत वा इति' इति (वा॥) पाठे उपासीत इति वा इति कम-भेदोऽपेक्षते ॥
7. उत्तरानुवाके तु 'इति प्राचीनयोग्योपास्त' इति विविरस्ति ॥

इति च^१ वक्ष्यमाणार्थत्वात् नोपासनाभेदकः^२ । वक्ष्यमाणार्थत्वं च
'तद्विशेषविशुद्धत्वात्' इत्यादिना उक्तम् ॥

अङ्गोपासनाफलम् -

३३. सर्वे देवा अस्मै एवंविदुषे अङ्गनूता आवहन्ति
आनयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ^३ सत्याम् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६. महोब्रह्मोपासने स्थानादि

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं
पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः ।
अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते ।
सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते ।
व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रति-
तिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरित्यादित्ये ।
मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् ।
आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षु-

१. चशब्दस्त्वर्थः । 'इति तु' इत्येव वा ॥

२. 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म' इति न विधिः, किन्तु वक्ष्यमाणगुणकत्र
परामर्शकः । न चात्रान्यो विधायकः शब्दोऽस्ति ॥

३. 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्युत्तरत्र पठिष्यते । अहमस्मि मह इति
व्याहृत्वात्मकं ब्रह्म, मदज्ञानि देवादयः - इति यो वेद तस्यैतत्फलमित्यर्थः । अत्र
'लोकदेवादयः' इति वार्तिकोऽस्ति । सर्वाण्यज्ञानस्य अनुकूलानि भवन्तीत्येतदर्थकं
तत् ॥

पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो
भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । मत्यात्म-
प्राणारामं मनोज्ञानन्दम् । शान्तिममृद्ध-
ममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ ६ ॥

अनुवाकमन्त्रः -

३४. भूर्भुवःसुवःस्वर्ग्या मह इत्येतस्य' व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणः
अज्ञानि अन्या देवता' इत्युक्तम् । यस्य ता अज्ञभूताः, तस्मैतस्य ब्रह्मणः
साक्षात् उपलब्धार्थम्', उपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते
शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन् हि तद्वच्च, उपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्म-
विशिष्टं साक्षात् उपलब्धते पाण्डविष आमलकम् । मार्गश्च' सर्वात्मभाव-
प्रतिपत्तये' वक्तव्यः इत्यनुवाकः आगम्यते ॥

व्याहृत्यात्मकब्रह्मण उपलब्धिव्याप्तं विशेषणानि च -

३५. 'मः' इति व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते ।
य एषः अन्तर्हृदये हृदयस्थानः । हृदयम् इति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः
प्राणायतनः, अनेकनाडीगुप्तिः, ऊर्ध्वनालः अधोमुखः, विशस्यमाने पशौ

१. एतदनन्तरं 'हिरण्यगर्भस्य' इत्यधिकं वा ॥

२. देवलोकान् इत्यर्थः ॥

३. साक्षात्कारणार्थम् इत्यर्थः । अदम्यमेवेति तज्ज्ञावापकस्य हि उपासना-
फलम् । सू. भा. ३-३-५९.

४. उपासनास्थानवत् उपास्यविशेषणवच्च मार्गश्च वक्तव्यः, यस्मात् तदनु-
शीलनेन तेनैव मार्गेण प्रतिष्ठते, उपास्यदेवताप्राप्तये ॥ सू. भा. ४-२-१७.

५. सर्वात्मभावोऽत्र मनोमयत्वादिगुणकब्रह्मभावः । तस्याः प्रतिपत्तिः
प्राप्तिः । अयं च भावो हिरण्यगर्भसाधर्म्यमिति व्याख्यानव्यम् । पश्यन्तुतरत्र
'आप्नोति मनसस्पतिम्' इत्यस्य टिप्पणम् ॥

प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तः, य एषः प्रसिद्ध एव करकाकाशवत्^१, तस्मिन् सोऽयं^२ पुरुषः । पुरि शयनात्^३ । पूर्णा वा भूरादयो लोकाः येन^४, इति पुरुषः । मनोमयः । मनः विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्मणः^५ । तन्मयः तत्प्रायः । तदुपलभ्यत्वान्^६ । मनुते अनेन इति वा मनः, अन्तःकरणम् । तदभिमानी तन्मयः^७ । तल्लिङ्गो वा^८ । अमृतः अमरण-धर्मा^९ । हिरण्मयो ज्योतिर्मयः^{१०} ॥

उपासकस्य ब्रह्मप्राप्तये नाडीमार्गः —

३६. तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशो साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्य^{११} ईदृशस्वरूपप्रतिपत्तये^{१२} मार्गः अभिवीर्यते । हृदयात्

१. सर्वगतस्यापि हृदयान्तःस्थस्य चक्षुः तदुपलब्धत्वाभिप्रायेण कमण्डलुव-
च्छिन्नाकाशवत् । अस्मात् 'य एषः' इति प्रसिद्ध एव भूताकाशः परामृष्ट
इत्यभिप्रायः ॥

२. 'सः' इति व्युत्क्रम्य संबन्धः — इति वस्तुक्तं, तत्सोपमदर्शनमिदम् ।
सोऽयं परोक्षत्वेनोपदिष्टो महोष्वाकाशमयः, सोऽयं हृदयाकाशो द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

३. हृदये स्थितत्वात्, तत्रोपलभ्यमानत्वात् ॥

४. भूरादिलोकान्तका व्यावृत्तयो मह इत्यनेन व्याप्ता इति सूक्तम् ॥

५. मनः ज्ञाने, मनु अवबोधने — इति धातुद्वयमस्ति । अत्र यद्यद्यो
धातुर्विबक्षितः तदा 'मन्यते' इति निर्देशः स्यात् इत्यतः मनु अवबोधने-इत्यस्यै-
वोपादानम् इति भाति । 'मनुते' इत्येव वार्तिकेऽपि (१-११४) दृश्यते ।
'मनो मनोतेः' (नै. ४-१-५) इति निरुक्तम् । अत्र वैवाकर्यैरेव निर्धारणीयं
तत्त्वम् ॥

६. मनसा उपलभ्यत्वमेव तत्प्रायत्वम् इत्युक्तं भवति ॥

७. समष्टिज्ञानगततदुपाखितत्वात् ॥ छां. भा. ३-१४-२.

८. मनसा हि लिङ्गयतेऽयं पुरुषः । समष्टिमनउपाखितत्वात् ॥

९. हिरण्यवर्गरूपेण कल्पान्तःस्थावित्वात् । वस्तुतः परमेश्वरा-
व्यतिरेकाच्च ॥

१०. न हि वस्तुत एव हिरण्यविकारत्वं संभवति तस्येत्यर्थः ॥

११. इन्द्रस्येत्यधिकम् आ ॥

१२. ईदृशेति, उक्तविशेषणविशिष्टेत्यर्थः । 'ईश्वररूपस्य प्रतिपत्तये' इति वा ॥

इयं प्रवृत्ता सुषुम्णा' नान नाडी, योगशास्त्रेषु च प्राप्तेऽह्ना । सा च
 'अन्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तानुके तानुकयोः' गता । यश्चैष तानुकयोर्मध्ये
 स्नान इवावलम्बने मामस्यष्टः । तस्य च अन्तरेण इत्येतन् । यत्र च'
 'केशान्तः । 'केशानाम् अन्तः, अवसानं' मूलं 'केशान्तः । विवर्तते विभागेन
 वर्तते । मूर्धप्रदेश इत्यर्थः' । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता' । व्यपोष्य
 विभज्य विदार्य दीर्घकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या सा इन्द्रयोनिः ।
 इन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिः मार्गः । स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारम् इत्यर्थः' ॥

उपासनाफलम् -

३७. तथा एवं विद्वान् मनोमयान्मदर्शी मूर्ध्ने विनिष्क्रम्य
 अस्य लोकस्य अधिष्ठाना भूर्गति व्याहृतिरूपो योऽभिर्महतो ब्रह्मणोऽब्रह्मूतः,
 तस्मिन् अस्मौ प्रतिनिष्ठति । अद्यात्मना इमं लोकं व्याप्नोति इत्यर्थः ।
 तथा सुख इति तृतीयव्याहृत्यात्मनि वायौ । 'प्रतिनिष्ठति' इत्यनुवर्तते ।
 सुखरिति तृतीयव्याहृत्यात्मनि आदित्ये । मह इत्यग्निनि चतुर्थव्याहृत्या-
 त्मनि ब्रह्मणि प्रतिनिष्ठति' । नेत्यात्मभावेन स्थित्वा, आप्नोति ब्रह्मभूतः

1. इयं नाडी का. २-३-१६. प्र. ३-७. छां. ८-६-६ एतामूपनिषत्सु परामृष्टा ॥

2. 'अन्तरेणान्तरेण युक्ते' (पा. २-३-४) इति द्वितीया मूले ।
 भाष्ये तु 'तानुकयोर्मध्ये' इति तद्व्यङ्ग्यमिति भाति ॥

3. एतदन्तरम् 'अस्मौ' इत्यधिकं वा ॥

4. त्यक्तमिदं वा ॥ ; मूलस्याप्यन्तरेण तद्व्यङ्ग्यं तद्व्यङ्ग्यः 'केशानामभावात्
 इत्यभिप्रायेण 'अवसानम्' इत्युक्तिः ॥

5. एतयैव द्वारा परमात्मा कार्यकरणसङ्गानं प्रविष्टवान् इति ऐतरेयिणः
 समामनन्ति । ऐ. भा. १-३-१२.

6. नास्त्येतत्पदं वा ॥ ; 'तेनान्तरेण' इत्यधिकं तु तत्र ॥

7. एतया नाड्या उदानवायुपूरितया रेचकप्राणायामबलेन उपासको
 ब्रजेत् - इति वार्तिके (१-११६, ११७) विशेष उक्तः ॥

8. मह इत्यग्निनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतिनिष्ठतीति वा ॥ ;
 मह इति व्याहृत्यात्मैवात्र प्राधान्येनोपास्यः । अहोपासनाफलम् अग्न्यादिभावं
 प्राप्य क्रमेणाग्निनि प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः ॥

स्वाराज्यं स्वराहभावम् । स्वयमेव राजा अधिपतिः भवति : अङ्गभूतानां देवानां यथा ब्रह्म । देवाश्च सर्वे अस्मै^१ वृत्तिमावहन्ति अङ्गभूताः, यथा ब्रह्मणे^२ । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि मनसां पतिः । सर्वात्मकत्वाद् ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्मन्मनुते । तदाप्नोत्येवं विद्वान् । किञ्च वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुस्पतिः चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः । विज्ञानपतिः विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वात् सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान् भवतीत्यर्थः ॥

मनोमयात्मनो विशेषणान्तराणि -

३८. किञ्च ततोऽपि अधिकतरम् एतद्वदति । किं तत् ? उच्यते । आकाशशरीरम् । आकाशः शरीरम् अस्म^३, आकाशवद् वा सूक्ष्मं शरीरम् अस्म^४ इत्याकाशशरीरम् । किं तत् ? प्रकृतं ब्रह्म ।

1. अत्र स्वाराज्यम् आदित्यमण्डलस्थेश्वरायत्नमेव, न तु निरादुशम् । अत एवात्र 'आप्नोति मनसस्पतिम्' वः सर्वेषां मनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरः तं प्राप्नोतीत्युक्तम् । अनो जगदुत्पत्त्यादिष्वापारबर्जेद् अणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्नोतीत्येव स्वाराज्यप्राप्तिवाचोबुद्ध्यर्थः - इति शारीरकभाष्ये (४-४-१७, १८).

2. एतदनन्तरम् 'अग्निने' इत्यधिकं वा ॥

3. तस्मै देवा वृत्तिमावहन्तीत्युक्तानुवाद् एवः ॥

4. आकाशोपाधिकम्, सर्वात्मकत्वात् ॥

5. मनोमयत्वात् सूक्ष्मं शरीरम् इत्यर्थः । पूर्वत्र व्याख्याने बैराजं रूप-मभिप्रेतम्, इदानीं तु हरेण्यगर्भम् । अत एव वाक्चक्षुषे प्रकृतं मनोमयत्वादिव-गुणकं ब्रह्मेत्याह । उभययापि उपहितस्यैकत्वे सति तत्पदसौख्यं प्राप्तिमात्रस्य स्वाराज्यत्वेन विवक्षितत्वादविरोधः ॥

मन्यात्म । मन्यं मूर्तामूर्तम् ; अवितथस्वरूपं वा^१ आत्मा स्वभावः
अस्य तद्विदं मन्यात्म । प्राणारामम् । प्राणेषु आरामः आरमणम् आक्रीडा
यस्य तन् प्राणारामम् ; प्राणानां वा आरामो यस्मिन् तन् प्राणारामम् ।
मनआनन्दम् । आनन्दमूर्तं सुखहृदेव^२ यस्य मनः तन् मनआनन्दम् ।
शान्तिसमृद्धम् । शान्तिः उपशमः । शान्तिश्च तन् समृद्धं च शान्ति-
समृद्धम् ; शान्त्या वा समृद्धम् तन् उपलभ्यते इति शान्तिसमृद्धम् ।
अमृतम् अमरणधर्म^३ । एतच्च अधिकतरं विशेषणं तत्रैव 'मनोमयः'
इत्यादौ द्रष्टव्यम् ॥

१. पृथिव्यादिभूतत्रयं मूर्तम्, वाय्वाकाशी चामूर्तम् - इति द्वैराशयेन
पञ्चमूर्तानि विभज्य तत्र मूर्तं मन्, अमूर्तं च तन् - इति भ्रुतिनिर्देशात् सत्यसद्-
वाच्यं मूर्तामूर्तम् । यद्यपि श्रुत्यन्तरे निर्विशेषब्रह्मणः स्वरूपनिर्दिष्टिष्या मूर्तामूर्ते
निर्द्दोतव्यत्वेनैवानुदितं, तथाप्यव्यापकप्रकारणत्वात् तयोर्ब्रह्मस्वभावत्वोक्तिं
विरुध्यत इति बोध्यम् ॥

२. 'अवितथं स्वरूपं च' इति वा॥ 'अवितथस्वरूपं वा' इति वा॥
गृहीतपाठस्यसामिरेव कल्पितः प्रकृतसंगतयर्थम् । यावत्कल्पान्तस्यावित्वात्
सत्यम्, अवितथमस्य स्वरूपमिति द्वयोऽत्र संगतः । अत्रापि व्याख्यानद्वयं
यथाक्रमं वैराजं हिरण्यगर्भं च स्वरूपमादाय योजनीयं पूर्ववत् ॥

३. सर्वप्राणव्यापकात्वेन तेषामात्मत्वात् इति भावः ॥

४. तदायत्तत्वाप्राणानां व्यापारस्य ॥

५. दुःखासंमिश्रितम् । सत्त्वप्रचुरत्वात् ॥

६. धर्मज्ञानवैरत्यादेः सहसिद्धत्वस्युत्तेः, ज्ञानक्रियासमष्टयुपाधिकत्वाच्च
प्रजापतेः शान्तिसमृद्धत्वम् ॥ बृ. भा. १-४-२.

७. कार्यब्रह्मलोकप्रलयपर्यन्तमवस्थावित्वात् ॥

८. मनोमयः, अमृतः, हिरण्यमयः - इत्युक्तविशेषणैः महोपमंहर्तव्य-
मिति, अत्र फलसंकीर्तनादवगम्यत इति भावः ॥

उपासनोपदेशोपसंहारः --

३०. इति एवं मनोमयत्वादिवर्णनं विदिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे
प्रार्चनयोग्य, उपास्य इत्याचार्यवचनोक्तिः आदरार्था ॥ ६ ॥

७. ब्रह्मणः पाङ्क्त्युपेक्षोपासनम्

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः ।
अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप
ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा ।
इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो
व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं
मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसम् स्नावास्थि-
मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिर्वोचत् ।
पाङ्क्तं वा इदम् सर्वम् । पाङ्क्तेनैव
पाङ्क्तम् स्पृणोतीति ॥ ७ ॥

अनुवाकविषयः --

४०. यदेतद् व्याहृत्यात्मकं ब्रह्म उपास्यम् उक्तम्, तस्यै-
वेदानीं पृथिव्यादिपाङ्क्तस्वरूपेणोपासनम् उच्यते । पञ्चमं व्यायोगान्

१. 'प्रार्चनयोग्य' इति माहात्म्यस्योक्तिर्योग्यस्यैव विद्याया-
मधिकार इति श्रोतनद्वारेण उपासनायामादग्दर्शनार्था-इत्यर्थः । 'उक्तस्तूपासना-
शब्दार्थः' इत्यधिकं वा॥

२. अत्र वा॥ पाठे 'अवान्तरदिशाः' इति मूले भाष्ये च दृश्यते ।
कतरः पाठोऽत्र युक्त इत्यत्राप्येतत् एव प्रमाणम् ॥

३. तस्यैवेति । अपरब्रह्मण एवेत्यर्थः ॥

पङ्क्तिच्छन्दःसंपत्तिः' । तेन पाङ्क्तत्वं सर्वम् । पाङ्क्तश्च यज्ञः' ।
पञ्चपादा पङ्क्तिः' । 'पाङ्क्तो यज्ञः' (नै. सं. १-५-२) इति
श्रुतेः' । तेन यत् सर्वं लोकादि आत्मानं च पाङ्क्तं परिकल्पयति,
यज्ञमेव तत् परिकल्पयति । तेन यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्क्तात्मकं प्रजा-
पतिम् अभिसंयच्छते' । तत् कथं पाङ्क्तं वा इदं सर्वमिति' । अत आह—

वाद्यपाङ्क्तत्रयम् —

४१. पृथिवी, अन्नरिश्मम्, द्यौः, दिशः, अवान्नग्दिशाः—
इति लोकपाङ्क्तम् । अग्निः, वायुः, आदित्यः, चन्द्रमाः, नक्षत्राणि— इति
देवतापाङ्क्तम् । आपः, ओषधयः, वनस्पतयः, आकाशः, आत्मा— इति
भूतपाङ्क्तम् । आत्मा इति विशद' । भूताधिकारात् । 'इत्यधिभूतम्' इति
अधिलोकाधिदेवतापाङ्क्तद्वयोस्तत्प्रकरणार्थम् । लोकदेवतापाङ्क्तयोश्चाभि-
हितवान्' ॥

आध्यात्मिकपाङ्क्तत्रयम् —

४२. अथ अनन्तम् अध्यात्मं पाङ्क्तत्रयम् उच्यते । प्राणादि
वायुपाङ्क्तम् । चक्षुरादि इन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्मादि धातुपाङ्क्तम्' ॥

१. पञ्चसंख्यासंबन्धान् पङ्क्तिच्छन्दस्त्वेन संपादनम् ॥

२. पञ्चीयजमानपुत्रदैवमानुषवितैः पञ्चभिः संपाद्यत इति पाङ्क्तो यज्ञः ।

तेन यज्ञत्वसंपादनमपि पञ्चसंख्यायोगात् भवति ॥

३. पङ्क्तिच्छन्दस्य अष्टाक्षरसंमिताः पञ्चपादा विद्यन्ते ॥

४. इदं वाक्यम् 'पञ्चपादा पङ्क्तिः' इत्यस्मात्प्रागेव निवेदनीयम् ॥

५. प्राप्नोति ॥

६. कथं पाङ्क्तत्वेन परिकल्पयितव्यमिति ॥

७. 'दिशः' वा ॥

८. स्थूलसमद्भ्युपाधिः ॥

९. 'पाङ्क्तयोर्द्वयोश्च' इति वा ॥

१०. यद्यपि रसादयो धातवः सस्तेति वैद्यशास्त्रप्रसिद्धिः. तथापि चर्मादयः
शरीरस्य धारणादातव उच्यन्तेऽत्र ॥

पाङ्क्तोपामनाफलम् -

४३. एतावद् हि इदं सर्वम् । अध्यात्मं बाह्यं च पाङ्क्त-
मेव इति एतन् एवम्^१ अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिः वेदः, एतद्दर्शन-
संपन्नो वा^२ कश्चिद् ऋषिः, अबोचन् उक्तवान् । किमिति ? आह ।
पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् पाङ्क्तमेव आध्यात्मिकेन संख्यासामान्यान् पाङ्क्त
बाह्यं स्पृणोति । बलवति । पूरयति । एकात्मतया उपलभते^३ इत्येतन् ।
एवं पाङ्क्तम् इदं सर्वम् इति यो वेद, स प्राजापत्यात्मैव^४ भवति
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

८. ओङ्कारोपामनम्

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं^१ सर्वम् ।
ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावये-
त्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति ।
ओ ऽशोमिति शस्त्राणि श ऽसन्ति । ओमित्य-
ध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा

१. एतन् इति क्रियाविशेषणं एवमित्यनेन व्याख्यातम् । सर्वं पाङ्क्त-
मेवेतीत्यर्थः ॥

२. साक्षात्कारवान् वा इत्यर्थः ॥

३. 'उपलभ्यते' इति पाठस्तु न साधुः । आध्यात्मिकेन एकात्मतया
उपलभते, नाध्यात्मिकादुपतिरिक्तं बाह्यं पाङ्क्तमित्येतत् साक्षात्कुरुते इत्यर्थः ।
आध्यात्मिकं पाङ्क्तत्रयमितरपाङ्क्तत्रयात्मना विद्यात् - इति केचित् । तेषा-
मेतज्ज्ञाप्येन विरोधः स्फुट एव ॥

४. पाङ्क्तमेव सर्वं प्रजापतेर्मम शरीरभूतम् इत्युपास्यं साक्षात्कृतवतः
प्रजापत्यात्मत्वं फलम् इत्यर्थः ॥

प्रमोति । ओमित्यभिहोत्रमनुजानाति ।

ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्रवा-
नाति । ब्रह्मोपाप्रोति ॥ ८ ॥

अनुवाकविषयः -

४४. ब्राह्मण्यात्मनो ब्रह्मण उपासनम् उक्तम् । अन्तरं च पाङ्क्तस्वरूपेण तन्मययोगसत्तम् उक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्य^१ ओंकारस्य उपासनं विविन्मते । परापरब्रह्मदृष्ट्या हि, उपास्यमान ओंकारः, शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिमाधनं भवति । स हि आलम्बनं ब्रह्मणः परस्य अपरस्य च, प्रतिमेव विज्योः । 'एतेनैवायतनेन एकतर-मन्वेति' (प्र. ५-२) इति श्रुतेः ॥

ओंकारोपासनाविधिः-

४५. ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः^२ । ओं इत्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा ध्यायेत्, उपासीत । यतः, ओमिति इदं सर्वम्^३ । सर्वं हि शब्दरूपं ओङ्कारेण व्याप्तम् । 'तद्यथा शङ्कुना' (छां. २-२३-३) इति श्रुत्यन्तरात्^४ । अमिधानतन्त्रं ह्यमिधेयम् इत्यतः, इदं सर्वम् ओङ्कार इत्युच्यते^५ ॥

१. परापरोपासनाङ्गभूतस्य । वृ. पञ्चमाध्यायभाष्येऽवतरणिका द्रष्टव्या ॥

२. अर्थरूपाद् व्यावर्त्य शब्दरूपं मनोपयितुम् । अत्र 'इतिः शब्दरूप-परिच्छेदार्थः' इत्यपि मूलपाठः स्यादित्युक्तेन शक्यम् ॥

३. एतत्सृष्टितं सुद्रितपुस्तकेषु ॥

४. यथा शङ्कुना पर्णनालेन सर्वाणि पत्रावयवजालानि व्याप्तानि, एवम् ओङ्कारेण सर्वं शब्दजातं व्याप्तम् इति छान्दोग्यश्रुत्यर्थः ॥

५. ओङ्कारो हि सर्ववाचकः । तदवयवभूतेन अकारेण सर्वशब्दानां व्याप्तत्वात् सर्वस्यान्वमिधेयस्य ओङ्कारवाच्यत्वात् । अमिधानवशेन ह्यमिधेयं प्रकाश्यते इति अमिधानभूत ओङ्कारः सर्वमित्युक्तम् ॥

ओङ्कारस्तुतिः —

४६. ओङ्कारस्तुत्यर्थः उत्तमे ग्रन्थः । उपास्यत्वात्तस्य । ओं इत्येतत् अनुकृतिः अनुकरणम् । 'करोमि', 'यास्यामि च'—इति कृतम् उक्तम् ओं इत्यनुकरोति अन्यः । अनः ओङ्कारोऽनुकृतिः । ह स्म वै इति प्रसिद्धावधौतकाः । प्रसिद्धं हि ओङ्कारस्य अनुकृतित्वम् । अपि च 'ओ आवाय' इति प्रैरपूर्वकम् आश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथा ओं इति सामानि गायन्ति सामगाः । ओं शोम् इति शम्नाणि शंसन्ति, शम्नाशंसितारोऽपि । तथा ओं इति अश्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओं इति ब्रह्मा प्रसूति अनुजानाति । ओं इति अग्नि-होत्रम् अनुजानाति । जुहोमि इत्युक्ते ओं इत्येव अनुज्ञां प्रयच्छति । ओं इत्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन् प्रवचनं करिष्यन् अध्येष्यमाणः ओमित्येव आह । ओमिति प्रतिपद्यते अध्येतुम् इत्यर्थः । ब्रह्म वेदम् उपासवानि

1. 'स्तुत्यर्थम्' इति आ॥

2. 'उक्तः' इति (वा॥) पाठोऽनुकृतः ॥

3. 'प्रसिद्धार्थं....' वा॥

4. दर्शपूर्णमासादिवानोषु यजुर्वेदोक्तकर्मानुष्ठायिनोऽध्वर्यवो यस्मिन् काले आग्नीध्रं प्रति प्रैरप्रयोगकाले 'ओ आवाय' इति मन्त्रं पठन्ति । हे आग्नीध्र, देवान् प्रति हविष्यदानावसानं आवाय इति मन्त्रार्थः इति सायणः । अत्र ओकार ओङ्कार-पूर्वमागानुकृतिः ॥

5. शम्नाणि निष्केवन्वप्रउगादिनामकानि बहुधा होतारः पठन्ति । तत्र अध्वर्युं प्रत्यनुज्ञां याचमानाः 'अध्वर्यो शोसावोम्' इति याचन्ते । अत्र हि मन्त्रे आदौ शोमिति, अन्ते ओङ्कारोऽस्ति ॥

6. होत्रा शस्त्रे पश्यमाने तत्पुरतः स्थितेनाध्वर्युणा तत्परोत्साहनार्थं पश्यमानः 'ओयामोद् इव' इत्यादिशब्दः प्रतिगरः । तत्र प्रतिगरादौ ओङ्कारः प्रयोक्तव्यः ॥

7. ऋत्विजम् इति शेषः ॥ अत्र 'प्रैरपूर्वकमाश्रावयति' इत्यधिकं आ॥ पाठे । तत्प्रत्ययैकितम् ॥

8. अत्र 'ओमित्याह । ओमित्येव प्रतिपद्यते अध्येतुम्' इति वा॥

इति प्राप्नुया प्रहाप्यामि इति । उपान्येव ब्रह्म । अथवा, ब्रह्म परमात्मानम् उपान्वानि इति आत्मानं प्रवक्ष्यन् प्रापयिष्यन्^१ 'ओ' इत्येव आह । स च तेन ओङ्कारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओङ्कारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मान्, तस्मान् ओङ्कारं ब्रह्मन्नुपार्सीत - इति वाक्यार्थः ॥ ८ ॥

९. कर्मणां पुरुषार्थमाधनत्वम्

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अन्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ ९ ॥

१. वच परिभाषणे इति धातुमादाय प्रथमं व्याख्यानम् । ओङ्कारोच्चारण-पूर्वकम्, अध्येतुं प्रवर्तते यस्मात् तस्माद्देवं प्राप्नोतीति । वह प्रापणे इति धातुं स्वीकृत्य तु द्वितीयं व्याख्यानम् । आत्मानं परमात्मानं प्रापयिष्यामीति ओङ्कार-ध्यानपूर्वकं प्रवर्तते यस्मात्, तस्मात्तं प्राप्नोत्येवेति ॥

अनुवाकविषयः —

४७. विज्ञानादेवाप्नोति स्वागज्यम् (अनु. ६, भा. मा. ३७) इत्युक्तत्वात्, श्रौतस्मार्तानां कर्मणाम् आनर्थक्यं प्राप्तम् इत्यतः, तन्मा^१ प्राप्त इति कर्मणां पुरुषार्थ^२ प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थ^३ इह उपन्यासः ॥

सुसुक्ष्मणा अवश्यानुष्ठेयानि कर्माणि —

४८. ऋतम् इति व्याख्यातम् (भा. मा. १२) स्वाध्यायः अध्ययनम् । प्रवचनम् अध्यापनम्, ब्रह्मयज्ञो वा । एतानि ऋतादीनि 'अनुष्ठेयानि' इति वाक्यदोषः । सत्यं^४ सत्यवचनम्^५ । यथाव्याख्या-
तार्थं (भा. मा. १२) वा । तपः कृच्छ्रादि । दमः बाह्यकरणोपशमः । शमः अन्तःकरणोपशमः । अन्नयः^६ आधातृत्वाः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषम् इति लौकिकः संन्यवहारः^७; तच्च यथाप्राप्तम् अनुष्ठेयम् । प्रजा च उप्याद्या । प्रजनश्च प्रजननम् । ऋतौ भार्यागमनम् इत्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः । पुत्रो निवेशयितव्यः इत्येकम् ॥

स्वाध्यायप्रवचनयोः प्राधान्यम् —

४९. सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थे सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं हि अर्थ-

1. 'युतन्मा' इति वा॥

2. अपरब्रह्मप्राप्तिं प्रति । कर्मकाण्डे तु आश्रमकर्मत्वेन विहितानि कर्माणि । इह पुनर्विद्यामहकारित्वेनेति विशेषः ॥ सू. मा. ३-४-३५.

3. 'प्रदर्शनार्थम्' आ॥

4. 'सत्यं च' इति आ॥ पाठे चशब्दो मूलप्रतीकमिति ग्राह्यम् ॥

5. 'सत्यवचनम्' इति वा॥

6. 'अन्नयश्च' इति चयुक्तः पाठः वा॥

7. लौकिकसंन्यवहारो विवाहादिः — इति टीकाकृत् ॥

ज्ञानम् । अर्थज्ञानायत्तं^१ च परं श्रेयः । प्रवचनं च तद्विस्तरणार्थं
धर्मप्रवृद्धयर्थं^२ च । अतः^३ स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः । सत्यमिति
सत्यमेव अनुष्ठेयम् इति सत्यवचाः । सत्यमेव ब्रह्म सोऽयं सत्यवचाः ;
नाम वा तस्य^४ । रथीतरः रथीतरसगोत्रः^५ । रथीतर आचार्यो^६ मन्यते ।
तप इति तप एव कर्तव्यम् इति तपोनित्यः । तपसि नित्यः तपः परः ;
तपोनित्य इति वा नाम^७ । पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्य अर्जुन्यं पौरुशिष्टिराचार्यो
मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामनः । मुद्गलस्य
अपत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद् हि तपः, तद् हि तपः । यस्मात्
स्वाध्यायप्रवचने एव तपः, तस्मात् ते एव अनुष्ठेये इति । उक्तानामपि
सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणम् आदरार्थम्^८ ॥ ९ ॥

१०. त्रिशङ्कोरार्पदर्थनम्

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ।
ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ।
द्रविणः सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः ।
इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १० ॥

1. 'अर्थज्ञानायत्तं' वा॥

2. 'धर्मप्रवृद्धयर्थं' इति वा॥

3. 'ततः' इति वा॥

4. 'सत्यवचः' इति न यौगिकः शब्दः, किन्तु संज्ञानामेति वा॥

5. 'रथीतरस्य गोत्रः' इति आ॥

6. 'रथीतराचार्यो' आ॥

7. सत्यमेव अनुष्ठेयम्, तप एव कर्तव्यम् इति च य उपदिशति स
तत्प्रयोजनं स्वयमनुभूतवानित्येव श्लिष्यते । अतोऽत्र केवलनाममात्रत्वस्वीकरणा-
पेक्षया 'सत्यवचाः', 'तपोनित्यः' - इति च यौगिकशब्दावेतौ इति प्रथम-
व्याख्यानमेव साधीय इति युज्यते । योगरूढौ वा शब्दावेतौ स्याताम् ॥

8. एतेषामेव प्राधान्यं दर्शयितुमित्यर्थः । तत्रापि स्वाध्यायप्रवचनयोस्त-
स्त्वेन संस्तुतत्वात् तत्र विशेषत आदरो गम्यते ॥

मन्त्रास्त्रायो जपार्थः -

५०. 'अहं वृक्षस्य रेरिवा' इति स्वाध्यायार्थो' मन्त्रास्त्रायः । स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये । प्रकरणान् । विद्यार्थं हि, इदं प्रकरणम् । न च अन्यार्थत्वम् अवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्पते ॥

५१. अहं वृक्षस्य उच्छेदात्मकस्य' संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिता, अन्तर्याम्यान्मना । कीर्तिः स्यातिः गिरेः पृष्ठमिव उच्छिन्ना मम । ऊर्ध्वपवित्रः । ऊर्ध्वं काणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं परं ब्रह्म यस्य सर्वात्मनो मम सोऽहम् ऊर्ध्वपवित्रः । वाजिनीव वाजवतीव । वाजम् अन्नम् ; तद्वति सवितरीव' इत्यर्थः । यथा सवितरि अमृतम् आत्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः, एवं स्वमृतं ज्योमनं विशुद्धम् आत्मतत्त्वम्^{१०} अस्मि भवामि । द्रविणं घनं सर्वर्चसं दीप्तिमन् ; तदेव आत्मतत्त्वम् । 'अस्मि' इत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात् सर्वर्चसं द्रविणमिव द्रविणम् । मोक्षमुत्प्रेक्षेतुत्वात्^{११} । अस्मिन् पक्षे 'प्राप्तं मया' इत्याध्याहारः

1. जपार्थः ॥ 2. न केवलं स्वाध्यायादिकर्मविधानार्थम् ॥

3. अन्यत्र विनियोजकप्रमाणान्तरेऽपि प्रकरणानुसरणमेव न्याय्यम् ॥

4. 'अवकल्प्यते' इति (आ॥) पाठतोऽयं (वा॥) पाठः साधीयान् । शुद्धसत्त्वस्य उपासनमाशुफलं ददाति, ज्ञानं वा उत्पद्यते - इत्युपपद्यते इत्यर्थः ॥

5. 'वृक्षं च्छेदने' इति घातोरुत्पन्नो वृक्षशब्द उच्छेदात्मकत्वं संसारवृक्षस्य सूचयतीति भावः । 'उच्छेदात्मकस्य' इति वा॥

6. अन्तर्यामितं निधिमात्रेण हि जगद्विपरिवर्तते ॥ गी. भा. ९-१०.

7. ऊर्ध्वमूलो हि सर्वः संसारवृक्षः । अतोऽहमपि ऊर्ध्वपवित्रः । द्र. का. २-३-१, गी. १५-१. 'ज्ञानप्रकाश्यं' इत्यस्यानन्तरं 'पवित्रम्' इत्यधिकं आ॥

8. अर्थं वा॥ पाठः । 'सवितरि' इत्येतावदेव तु आ॥

9. सवितरि विशुद्धमात्मतत्त्वमिति श्रुतिषु (छां. ३-१. २, बृ. ५-५-३, तै. ना. १४ इत्याद्यासु), स्मृतिषु च (गी. ८-४ इत्याद्यासु) प्रसिद्धम् ॥

10. 'अमृतम्' इत्यस्यार्थं आत्मतत्त्वमिति ॥

11. आत्मतत्त्वं स्वयंप्रकाशत्वात् द्रविणम् इति प्रथमं व्याख्यानम् ।

यथा लोके द्रविणं सुखप्राप्तिहेतुः, एवं ब्रह्मज्ञानं मोक्षसुखप्राप्तिहेतुत्वात् द्रविणम् इति द्वितीयम् ॥

कर्तव्यः' । मुमेधाः । शोमना मेधा सर्वज्ञत्वलक्षणा' यस्य मम सोऽहं मुमेधाः । संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगान्' मुमेधन्वम् । अत एव, अमृतः अमरणधर्मा । अक्षितः अक्षीणः, अव्ययः; अक्षतो वा' । अमृतेन वा उक्षितः* सिक्तः । 'अमृतोक्षितोऽहम्' (?) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
कर्मणो ज्ञानहेतुत्वम् -

५२. इति एवं त्रिशङ्कोः ऋषेः ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदः* वेदानु-
वचनम् । वेदः वेदनम् । आत्मैकत्वविज्ञानम् । तस्य प्राप्तिम् अनुवचनम्
वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताप्रख्यापनार्थं वामदेववन्' त्रिशङ्कुना
आर्पण* दर्शनेन दृष्टः मन्त्राज्ञाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः ॥

अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते* । 'अतं च' - इत्यादि
कर्मोपन्यासादनन्तरं* च वेदानुवचनपाठान् पठदवगम्यते - एवं श्रौत-

1. 'अस्मि' इत्यनुवृत्तिर्नाश्रयणीया ॥

2. 'सर्वज्ञत्वलक्षणा' इति वा ॥

3. 'संसारस्थित्युत्पत्तिसंहार' इति वा ॥; कौशलं चेदं कृतस्यचैतन्य-
स्वरूपेण स्थितस्यैव मायया संसारस्थित्यादिहेतुत्वम् ॥

4. अक्षितः इत्यस्यैव अर्थः, अक्षत इति । 'उक्षितो वा' इति वा ॥ पाठे
अकारस्थाने उकारः प्रमादतः स्यात् क्षितः ॥

5. अमृतोक्षित इति समन्तपाठं स्वीकृत्यैवं व्याख्यानम् ॥

6. कर्मानुष्ठानात् चित्तशुद्धिमवाप्त्वा ब्रह्मज्ञानद्वारा ब्रह्मभूतस्यैत्यर्थः ॥

7. वामदेवस्य वेदानुवचनं ऐनरेयोऽपि यदि (२-४), बृहदारण्यके च
(१-४-१०) श्रूयते ॥ 8. प्राप्तिमेव (ज्ञानेन) ॥

9. न तु अदृष्टफलार्थः । मन्त्रार्थपर्यालोचनान् फलान्तरासंकीर्तना-
च्चैतदवगम्यते इत्यभिप्रायः । अहं वृक्षस्येति मन्त्रस्य ऋषिस्त्रिशङ्कुः, पक्षिश्छन्दः,
परमात्मा देवता ; ब्रह्मविद्यार्थे जपे विनियोगः । ऋष्यादिसरणपूर्वकं जपः कर्तव्य
इति सूचनाय ऋषिनामोल्लेखः कृतः । 'अधिगम्यते' इति वा ॥

10. 'धर्मोपन्यासात्' इति (वा ॥) पाठापेक्षया कर्मस्यैव गृहीतं वरम् ।
वाक्यशेषे कर्मशब्दस्यैव ग्रहणम् ॥

स्मार्तैषु निन्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य, परं ब्रह्म विविदिषोः, आर्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यान्मादिविषयाणि' इति ॥ १० ॥

११. विद्योत्पन्नयर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि

वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।
 सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।
 आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा
 व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
 धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदि-
 तव्यम् । भृत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-
 प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृ-
 कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव ।
 पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथि-
 देवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि
 सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं
 सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो
 इतराणि । ये केचास्मच्छ्रेयाः सो ब्राह्मणाः ।

१. अत्र 'आत्मादिविषयाण्यर्षाणि दर्शनानि भवन्ति' इति वचनात् उपदेशं विनापि कर्मानुष्ठानबलादात्मज्ञानमपि केषाञ्चित् अतिविशुद्धकार्यकरणानां पुरुषदौरेयाणामुत्पद्यत एवेत्याचार्यमतमिति गम्यते । न तु केवलमात्मविविदिषाया-
 मेव पर्यवस्यन्ति कर्माणि यथाहुः केचिदिति । द्रष्टव्यं वृ. मा. १-४-२.

तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया
 देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् ।
 ह्रिया देयम् । मिया देयम् । संविदा
 देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा
 वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यान् । ये तत्र
 ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः ।
 अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र
 वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्या-
 स्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ।
 युक्ता आयुक्ताः । अलक्ष्णा धर्मकामाः
 स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु
 वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः ।
 एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एव-
 मुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ११ ॥

सत्यादिकर्तव्योपदेशप्रयोजनम् -

५३. 'वेदमनूच्य' इत्येवमादिकर्तव्योपदेशारम्भः^१ प्राग् ब्रह्म-
 विज्ञानात् नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणि इत्येवमर्थः । अनुशासन-
 श्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात्^२ । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्य आत्मज्ञानम्

1. 'कर्तव्यतोपदेशारम्भः' इति मुद्रितपाठ एवं परिवर्तितः ॥

2. 'अनुशासति' इति विद्याप्रकरणे विद्वानात् सुमुखोः संस्कारार्थत्वं
 कर्मणामित्यवगम्यते । केवलकर्मविधानस्यात्राप्रकृतत्वात् ॥

अन्नसैव' उत्पद्यते । 'तपसा कल्मषं हन्ति विद्यया मृतमश्नुते' (मनु. १२-१०४) इति हि स्मृतिः^१ । वक्ष्यति च 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' (२-१) इति^२ । अतो विद्योत्पत्त्यर्थम् अनुष्ठेयानि कर्माणि । 'अनुशास्ति' इत्यनुशासनशब्दात् । अनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः^३ । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणाम् । केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उदितायां च^४ विद्यायाम्^५ 'अमयं प्रतिष्ठां विन्दते' (२-७), 'न बिभेति कुन्धन' (२-९), 'किमहं साधु नाकरवम्' (२-९) इत्येवमादिना^६ कर्मनैष्किञ्चन्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते^७ पूर्वोपचितदुरित-क्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति । मन्त्रवर्णाच्च । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते' (ई. मा. १४) इति^८ ॥

१. अग्रतिबन्धेन - इत्यर्थः ॥

२. कर्मणां संस्कारद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थमुक्तस्मृतेरवगम्यत इत्यभिप्रायः । 'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयमकरं परम्' इति हि पूर्वोक्तम् ॥

३. भृगुवत्स्यां तु भाष्ये तपःशब्दो बाह्यान्तःकरणसमाधानार्थकत्वेन व्याख्यातः । तच्च समाधानं स्वधर्माचरणेनैव सम्यगनुष्ठितेन स्तिष्यतीत्यभिप्रायेण व्यातद्वाक्योदाहरणमत्र ॥

४. अतो नियमेन कर्तव्यानि ॥

५. उदितायां तु इति त्वर्थे चः ॥

६. 'ब्रह्मविद्यायाम्' इति वा ॥

७. इत्यादिना इति वा ॥

८. विद्योत्पत्त्यर्थमेव न तु फलप्राप्तौ विद्यासहकारित्वेनापीत्येतत्कथमव-गम्यत इत्यत आह - उदितायां विद्यायां कर्मनैष्किञ्चन्यं दर्शयिष्यति इत्यतः इति ॥

९. इयं हि भाष्यन्दिनश्रुतिः केवलविद्यैवामृतत्वसाधनमिति ब्रवीति । अत्र हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य साध्यसाधनैवणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थस्व-मुक्त्वा, तच्चान्तरीयकतयोत्पन्नया विद्यया अमृतत्वमश्नुते इति कीर्तितम् । अतो मृत्यवन्तितरणद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थत्वं कर्मणामिति गम्यत इति भावः ॥ इ. मा. का. भा. ३-२५.

द्विः कर्मोपदेशप्रयोजनम् -

५४. ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेश आनर्थक्यपरिहारार्थः^१ । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात् कर्तव्यतानियमार्थः^२ ॥

सत्यादीन्यनुष्ठेयानि -

५५. वेदस्^३ अनुच्य अद्याप्य आचार्यः अन्तेवासिनं शिष्यं अनुशास्ति^४ ग्रन्थग्रहणात् अनु पश्चात् शास्ति तदर्थं ग्राहयति इत्यर्थः । अतोऽवगम्यते अर्षातवेदस्य^५ धर्मत्रिज्ञासाम् अकृत्वा गुरुकुलान् समावर्तितव्यम्^६ इति । 'बुद्ध्वा' कर्माणि चारभेत्^७ (!) इति स्मृतेश्च ॥

कथम् अनुशास्तीति ! आह^८ । सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं^९ तद्वद । तद्वत् धर्मं चर । धर्मः इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनम् । सत्यादिविशेषनिर्देशात्^{१०} । स्वाध्यायान् अध्ययनान् मा प्रमदः प्रमादं मा कर्षीः । आचार्याय आचार्यार्थं प्रियम् इष्टं धनम् आह्वय आनीय

1. अपरविद्यासहकारित्वेनापि मार्गस्त्वं वक्तुं शक्ते चेद्याद्युपदेश इत्यर्थः ॥

2. इह पुनर्विद्याया उत्पत्त्यर्थं नियमेन कर्तव्यानि कर्माणीत्युपदिश्यन्ते । न तु विद्यासहकारित्वेन । विद्याया अविवेकत्वात्, विद्याफलस्य च असाध्यत्वात्, विद्या-कर्मणोविरोधाच्चेत्यर्थः ॥ छां. भा. ८-१५-१, सू. भा. ३-४-१३, ३-४-१६.

3. वेदमित्येकवचने न निर्भरः । एकं स्वशास्त्रमात्रं द्वौ त्रीन् चतुरो वा साङ्ख्योपाङ्गानित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

4. अनुशासनं कुर्यात् ॥

5. अत्र पठयन्तस्यास्य कुशान्वय इति नावगम्यते । तृतीयान्तेनैवानेन भाव्यमिति भाति । न च पाठान्तरमुपलभ्यते । अत्र सुविध एव प्रमाणम् ॥

6. 'वेदमधीत्य स्नायात्' (बो. गृ. ६-१) इति स्मृतिरेतदानुगुण्येन नेया इत्यभिप्रायः ॥ शा. भा. १-१-१.

7. वेदार्थं बुद्ध्वा इत्यर्थः ॥

8. कुर्यात् वा ॥

9. 'अत आह' वा ॥

10. 'वक्तव्यं च' वा ॥ 'तत्' इति च नाम्नि तत्र ॥

11. सत्यादीनामप्यनुष्ठेयत्वेनैवोपदेशात्, विशेषेणानिर्दिष्टानुष्ठेयसामान्य-सिंह धर्मशब्देनोच्यत इति गम्यत इत्यभिप्रायः ॥

दत्त्वा विद्यानिष्कयार्थम्, आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान् दारान् आहृत्य,
 प्रजातन्तुं प्रजामन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः । प्रजासन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्याः
 अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य
 इत्यभिप्रायः । प्रजाप्रजनं प्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा*
 'प्रजनश्च' इत्येवमेव अवश्यम् । सत्यान् न प्रमदितव्यम् प्रमादो
 न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनम् अनृतप्रसङ्गः । प्रमादशब्दसामर्थ्यात्
 विस्मृत्यपि अनृतं न वक्तव्यम् इत्यर्थः । अन्यथा असत्यवदनप्रतिषेध
 एव स्यात् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्य अनुष्ठेयविषयत्वात्
 अननुष्ठानं प्रमादः । स न कर्तव्यः । अनुष्ठातव्य एव धर्म इति यावत् ।
 एवं कुशलान् आत्मरक्षणार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । मूर्तिः विमूर्तिः ।
 तम्यै मूर्त्यै मृत्यर्थान् मङ्गलयुक्तात् कर्मणः न प्रमदितव्यम् ।
 स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायः अध्ययनम्, प्रवचनम्
 अत्यापनम् ; ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते हि* नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः ।
 तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये ।

1. वा॥ पाठोऽयम् । आ॥ पाठे तु 'प्रजाप्रजनन' इति वर्तते । एवं
 'प्रजनश्च' इत्युत्तरत्रापि । तत्र तु चशब्दादानसामर्थ्यादवगम्यते भाष्ये श्रुति-
 मूलमेवानुसृतमिति ततो 'प्रजन' इत्येव धृतोऽस्माभिः ॥

2. केवललौकिकप्रयत्नस्यैव विवक्षितत्वे ॥

3. 'इत्येतावदेव' इति पाठान्तरम् ॥

4. ऋतं चेत्यनुवाके इति शेषः ॥

5. इतोऽनन्तरम् "अनृतवदनविषये दोषश्रुतेश्च 'योऽनृतं वदति समूलो
 वा एष परिशुष्यति' इति । 'न सत्यात्परमो धर्मो नानृतात्पातकं परम्' इति
 स्मृतेः" इत्यधिकं क्वचित् ॥ 6. नानृतत्वागो प्रयत्नो विहितः स्यादिति भावः ॥

7. 'अनुष्ठेयविशेषविषयत्वात्' इति (वा॥) पाठे विशेषशब्दोऽनपेक्षितः ॥

8. मूर्त्यै इति पञ्चम्यर्थे प्रयोग इति भावः ॥

9. 'स्वाध्यायः' इत्याद्येतदन्तो भागो नास्ति वा ॥

10. 'तदि तपः' (अनु. ९) इत्यवधारणस्मारणार्थो हिशब्दः ॥

मातृदेवः । माता देवः यस्य स त्वं मातृदेवः भव त्वाः । एवं पितृदेवः^१,
आचार्यदेवः, अतिथिदेवः भव । देवतावन् उपास्या एतं इत्यर्थः ॥

यान्यपि च अन्यानि अनवधानि अनिन्दितानि शिष्टाचाररक्षणानि
कर्माणि । तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो न कर्तव्यानि^२ ।
इतराणि सावधानि शिष्टकृतान्यपि^३ । यानि अस्माकम् आचार्याणां
मुचरितानि शोभनचरितानि आम्नायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वया उपास्यानि
अदृष्टार्थानि अनुष्ठेयानि । नियमेन कर्तव्यानि इति यावत्^४ । नो इतराणि
विपरीतानि, आचार्यकृतान्यपि^५ ॥

५६. ये के च अविशेषिताः^६ आचार्यत्वाद्विधर्मैः अस्मात्
अस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्ततराः^७ - ते च ब्राह्मणाः^८ न क्षत्रियादयः - तेषाम्
आसनेन आसनदानादिना त्वया प्रशसितव्यम् । प्रशसनं प्रश्नासः
श्रमापनयः । तेषां श्रमस्त्वया अपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वा^९ आसने

१. पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव - इति भवशब्दान्वाप्तो वा ॥

२. 'न कर्तव्यानि' इति आ॥ : अत्र धृतस्तु वा॥ पाठः ॥

३. विस्मृत्येति शेषः । न हि शिष्टाः सावधानं कर्म ज्ञात्वा कर्तुः । अथवा
विशिष्टसंनिवेशे महार्वायैः कृतान्यपि शिष्टाचारत्वेन स्वीकृत्य नानुकरणीयार्थान्यर्थः ।
यथा जामदग्नयः पितुराज्ञया स्वजननीं ज्वान, शुनःशोको मातापित्रोरभिप्रायं बद्ध्वा
जननीजनकौ तस्याज - इत्यादीनि कर्माणि नानुकरणीयार्थान्यर्थः ॥ ४. इत्येतत् वा॥

५. शास्त्रनिषिद्धत्वेनावगतान्यपि सदाचारत्वेन न स्वीकर्तव्यार्थान्यर्थः ।
अत्र पूर्वमीमांसागतं स्मृत्याचारप्रामाण्याधिकरणं समाप्यवार्तिकं परिशीलयितव्यम् ॥

६. 'विशेषिताः' इति मुद्रितपाठे तु 'धर्मैः' इत्युत्तरेणान्वयः । ततो
वरं 'अविशेषिताः' इत्येव स्वीकृतम् ॥

७. 'प्रशस्ततराः' वा॥ ; शास्त्राध्यवनादिना इति शेषः ॥

८. यद्यपि क्षत्रियादयोऽपि योग्याः संभावनीया एव, ब्राह्मणेषु तु
गौरवातिशयः समादरणीय इति बोधनार्थं ब्राह्मणग्रहणम् ॥

९. 'च' इति आ॥

गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु^१ न प्रशंसितत्वं प्रशंसोऽपि न कर्तव्यः ।
केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ॥

दानस्यावश्यकर्तव्यता -

५७. किञ्च यत्किञ्चिद् देयं तच्छ्रद्धयैव दातव्यम् । अश्रद्धया
अदेयं न दातव्यम्^२ । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । हिया लज्जया च
देयम् । मिया भीत्या च^३ देयम् । संविदा च । संवित् मित्रादिकार्यम्^४ ॥

अनुष्ठानविषयकमंशये शिष्टाचारः प्रमाणम् -

५८. अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित् ते तव श्रौते स्मार्ते
वा कर्मणि वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात्^५ । ये तत्र
तस्मिन् देशे काले वा ब्राह्मणाः तत्र कर्मादौ 'युक्ताः' इति व्यवहितेन
सम्बन्धः कर्तव्यः । संमर्शिनः विचारक्षमाः । युक्ता अमियुक्ताः कर्मणि
वृत्ते वा^६ । आयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः^७ । अयुक्ताः अरुक्ताः अकूरमतयः ।
धर्मक्रामाः अदृष्टार्थिनः । अकामहता इत्येतत् । स्युः भवेयुः । ते
ब्राह्मणाः^८ यथा येन प्रकारेण तत्र तस्मिन् कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरन् तथा
त्वमपि वर्तेथाः ॥

१. तेषाम् आख्यायिकायां सत्यां संप्रमात्किञ्चिदपि न वक्तव्यम् इत्यर्थः ।
एतच्च 'आसने न प्रशंसितव्यम्' इति सप्तमीपाठमासनेशब्दस्य गृहीत्वा । आसनेन
इति तृतीयामादाद्य तु प्रथमं व्याख्यानम् । अत एव 'तेषां वा' इति पाठो
गरीयान् चयुक्तान् ॥

२. गी. १७-२८.

३. 'मिया च भयेन' इति आ॥

४. 'संविदा च मैत्र्यादिकार्येण देयम्' इति वा॥ ; सात्त्विकदानवर्णनं
(गी. १७-२०) गीतादिस्मृतेश्चिगन्तव्यम् ॥

५. स्वाद्येत् । 'स्यात् भवेत्' इति च पाठान्तरे ॥

६. ये ब्राह्मणाः संमर्शिनः, तत्र युक्ता अमियुक्ताः इत्यन्वयप्रदर्शनमेतत् ॥

७. आयुक्ताः इत्येतत् 'अयुक्ताः' इत्यस्यैव रूपान्तरम् इति भावः ॥

८. 'ब्राह्मणा' इति नास्ति आ॥

अथ अभ्यास्यातेषु । अभ्यास्याताः^१ अभ्युक्ताः । दोषेण संदिग्धमानेन संयोजिताः केनचित् । तेषु च यथोक्तं सर्वम् उपनयेत् 'ये तत्र' इत्यादि^२ ॥

उपसंहारः —

५९. एष आदेशः विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा वेदोपनिषत् वेदरहस्यम् । वेदार्थ^३ इत्येनत् । एतदेव^४ अनुशासनम् ईश्वरवचनम् । आदेशवाक्यस्य^५ विधेरुक्तत्वात् । सर्वेषां वा प्रमाणभूतानाम् अनुशासनमेतत् । यस्मादेवम् तस्मात् एवं यथोक्तं सर्वम् उपासितव्यं कर्तव्यम् । एवम् उ च एतदुपाम्बम् । उपासमेव चैतत्, न अनुपास्यम् इति आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ११ ॥

परमपुरुषार्थसाधनविषये चिन्ता

चिन्ताविषयः —

६०. अत्रैतच्चिन्त्यते^६ विद्याकर्मणोर्विवेकार्थम् । किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेयः, उत विद्यासत्यपेक्षेभ्यः^७, आहोन्विन् विद्या-

१. 'अभ्यास्याताः' इत्येनत् त्यक्तम् आ॥

२. तेषु च संदिग्धमानदोषेण संयोजितेषु सर्वमेतत्पूर्वोक्तं उपानीय संबन्धनीयम् — ये तत्र तेषु अभियुक्ताः । अपरप्रयुक्ताः, अकर्ममतयः, केवलं धर्मरहस्यब्राह्मणाः स्युः ते यथा वर्तेरन् त्वमपि तथैव वर्तेथा इतीत्यर्थः ॥

३. वेदोपदिष्टार्थमार इत्यर्थः ॥

४. एतच्छब्दाभ्यासलब्धमवधारणम् ॥

५. वा॥ पाठोऽयम् । 'आदेशवाक्यस्य' इति आ॥; एष आदेशः इति वाक्येन विधेरुक्तत्वात् अपुनरुक्तत्वाच्च 'ईश्वरवचनम्' इति अनुशासनशब्दो व्याख्येय इत्यर्थः ॥

६. यद्यपि अवतरणिकाभाष्ये एव (भा. भा. २) केवलकर्मणः, विद्यासहितकर्मणश्च निःश्रेयसहेतुत्वं निराकृत्य विद्यया कर्मोपादानहेतुपरिहारादेव मोक्ष इति प्रतिष्ठापितम् ; तथापि शिक्षाबल्ल्यां बहुशो विद्याविधानात् विज्ञानात्स्वाराज्यप्राप्तिश्रवणात्, 'ऋतं च', 'धर्मं च' इत्यादिना भूयो भूयः कर्मविधानाच्च केवलं विद्या बालं परप्राप्तये इति शङ्का स्यात्कस्यचिदितीह पुनरपि वित्त्य चिन्त्यते ॥

७. प्रधानभूतेभ्यः कर्मभ्यः अङ्गभूतविद्यासहितेभ्यः ॥

कर्मभ्यां संहताभ्याम्', विद्याया वा कर्मापेक्षायाः', उत केवलाया' एव विद्याया इति ॥

केवलेभ्यः कर्मभ्यो न निःश्रेयसम् -

६१. तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् । समस्तवेदार्थज्ञान-
वनः कर्माधिकारात्' । 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना'
(मनु. २-१६५) इति स्मरणात्' । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेन
आत्मज्ञानादिना' । 'विद्वान् यजते', 'विद्वान् याजयति' इति च
विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र' । 'ज्ञात्वा चानुष्ठानम्' (!)
इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित्' । कर्मभ्यश्चेत्
परं श्रेयो नावाप्नोते, वेदोऽनर्थकः' स्यात् ॥

न । नित्यत्वान्नोक्षस्व । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्य
चानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके । कर्मभ्यश्चेत् श्रेयः, अनित्यं स्यात् ।
तच्चानिष्टम् । 'तद्यथेह कर्मचिनो लोकः क्षीयते' (छां. ८-१-६) इति
न्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधान्' । ननु' काव्यप्रतिपिद्धयोरनारम्भान्,

1. समप्रधानाभ्याम् ॥ 2. प्रधानभूताया विद्यायाः कर्मसहितायाः ॥

3. इतरनिरपेक्षायाः ॥ 4. सू. भा. ३-४-६.

5. न केवलं छान्दोग्यादि (८-१५-१) श्रुतयः स्मृतयश्चैवं वदन्तीति भावः ॥

6. ननु स्मृतौ रहस्याधिगममात्रमुद्धितं नात्मज्ञानमपीति शङ्कायामाह
'अधिगमश्च' इति 'आदिना' इति देवताविज्ञानं गृह्यते ॥

7. कर्मप्रसावे तत्र तत्रैवं श्रूयते । तच्च गमकं कर्मणा सकलवेदार्थज्ञान-
मपेक्षितमित्यत्र । आत्मज्ञानमपि कर्तृसंस्कारकतयापेक्ष्यते इति भावः ॥

8. कर्ममीमांसकाः । अत्र (सू. भा. १-१-४) समन्वयसूत्रभाष्ये
प्रथमः पूर्वपक्षोऽनुसंधेयः ॥ 9. व्यर्थ एव स्यात् । अर्वांतरामावादेदस्येत्यर्थः ॥

10. एतद्वाक्यं वा॥ पाठे नास्ति । नान्वेति च पूर्ववाक्येन अजस्रा ।
न हि श्रुतिविरोधान् अनिष्टत्वं साध्यते, अनित्यत्वं वेति । अथवा 'न चारभ्योऽपि
नित्यः स्यादिति शङ्कनीयम्' इत्यर्थकं वाक्यमेतस्मात्प्राक् स्थितं त्रुटितं स्यादिति
कल्पनीयम् । एतदुदाहरणसामर्थ्यात् ॥ 11. 'ननु' इति आ॥ पाठे न विद्यते ॥

आरब्धस्य च कर्मणः उपभोगेन^१ क्षयात्, निष्पानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुभूतेः, ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्षः^२—इति चेत् । तच्च न । कर्मदोषममवात्^३ तन्निमित्तं^४ शरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम्^५ । कर्मदोषस्य च निष्पानुष्ठानेनाविरोधात् क्षयानुपपत्तिरिति च^६ ॥

यदुक्तं 'समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात्' इत्यादि । तच्च न । श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते, नोपासनम्^७ अपेक्षते^८ । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते^९ मोक्षफलम्^{१०} । अर्थान्तरप्रसिद्धिश्च^{११} स्यात् । श्रोतव्य इत्युक्तवा

१. 'उपभोगेनैव' वा॥

२. न ह्यारब्धो मोक्षः इत्यनेनऽस्माभिः । येन तत्त्वान्वितत्वं प्रसज्येत : आत्मन्यवस्थानमेव तु मोक्ष उपवर्णितविधया कर्मदोषेणावाप्त्यन इत्यस्माकं मनमिति भावः ॥ ३. 'क्षेपकर्मममवात्' वा॥ ४. 'तन्निमित्तं' इति वा॥ पाठः ॥

५. एतत् इति शेषः । अवतरणिकायां हि (भा. भा. ३) एतत्प्रत्युक्तम् ॥

६. एतदपि तत्रैव (भा. भा. ४) प्रोक्तम् । इह पुनरन्वारम्भेन तदुच्यते समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकार इति पक्षनिगमार्थम् । एवं च यदि कृत्स्नोऽपि वेदः कर्मार्थ एवेतीत्यने, तर्हि वेदार्थज्ञानं नाहं मोक्षाविगमावेत्यनिष्टमापतेत्, मोक्षवादिर्नाहं श्रुतीनामप्रामाण्यं चेन्नमिप्रायः ॥

७. 'नोपासनाम्' इति पाठान्तरम् । 'नोपासनज्ञानम्' इति (वा॥) पाठे 'ज्ञानम्' इत्यधिकम् ॥

८. छान्दोग्ये 'वेदमवीक्ष्य' (छां ८-१५-१) इत्यध्ययनमात्रश्रवणात् अध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिः । तथा च यद्यपि कर्मावबोधनमधिकारकारणं भवेत्, तथापि औपनिषदसुपासनमपि तत्र नापेक्ष्यते इति भावः । सू. भा. ३-४-१२.

९. उपासनं च न केवलं भावनात्मकं सगुणब्रह्मणः, किन्तु परब्रह्मणो निदिध्यासनात्मकमपि । तच्च दर्शनपर्यवसायित्वात् यावद्दर्शनं कर्तव्यमिति विहितमिति सू. भा. ४-१-१ । अपरायत्तबोध एव निदिध्यासनम् इति तु वार्तिकप्रस्थानम् ॥ बृ. वा २-४-२१७....२२४.

१०. मोक्षफलम् इति उपासनस्यैव विशेषणम् ॥

११. 'अर्थान्तरप्रसिद्धम्' इति वा॥ 'अर्थान्तरप्रसिद्धेश्च' इति वा॥ : तदुभयमपि परित्यज्य 'अर्थान्तरप्रसिद्धिश्च' इति पाठ आहतः । उत्तरत्र अर्थान्तरत्वमेव हि साध्यत इति ॥

तद्व्यतिरेकेण 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ. २-४-५) इति
यवान्तरविधानात्' । मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञाना-
दर्थान्तरत्वम् ॥

विद्यामव्यपेक्षकर्मभ्योऽपि न मोक्षः -

६२. एवं तर्हि विद्यामव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः ।
विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत् कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम् । यथा स्वतो
मरणज्वरादिकार्यारम्भसामर्थ्यानामपि' विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादि-
संयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्' एवं विद्यासहितैः कर्ममिमोक्ष आरभ्यते
इति चेत् । आरभ्यस्यानित्यत्वात् इत्युक्तो दोषः । वचनात् आरभ्योऽपि
नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनं नाम यथा-
भूतस्वार्थस्य ज्ञापकं नाविद्यमानस्य' कर्तुं । न हि वचनशतेनापि
नित्यमारभ्यते आरब्धं वा अविनाशि भवेत् ॥

1. यदा उपामनमेव श्रुतज्ञानादर्थान्तरम् किमु वक्तव्यं तत्फलं दर्शनं
नापेक्षितं कर्माधिकारे इतीति भावः ॥

2. एतच्चाऽऽमवायवश्रवणं कर्माधिकाराद्वैतित्यभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतस्तु
आत्मज्ञानार्थं विहितस्य श्रवणस्यैव कर्माधिकारकारणत्वं न युक्तम् तत्रानुपयोगात् ।
अध्ययनमात्रवत् एवोक्तव्यायेनाधिकारसंभवात् ॥

3. 'समर्थानामपि' इति वा ॥

4. अन्यत्राप्यानीतोऽयं दृष्टान्तः । द्रष्टव्यम् सू. भा. ४-१-१६,
बृ. भा. ३-३, (संबन्धभाष्यम्) ॥

5. 'न च पुनरावर्तते' (छां. ४-१५-१) इति श्रुतिवचनबलात्
कर्माव्यवधौऽपि नित्यः स्यात् इति शङ्कितुराशयः ॥

6. 'विद्यमानस्य कर्तुं' इति भा॥ पाठोऽस्तावुः । अत्र एतस्तु वा॥ पाठः ।
वचनं ज्ञापकमेव न कारकमिति प्र. भा. ६-२, बृ. भा. २-१-२०, ३-९
(उपसंहारभाष्यम्), ४-३-२३ - इति भाष्येषूद्घोषितम् ॥

7. न हि अयुक्तमपि ज्ञापकेन वचनम् । अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अतोऽ-
नावृत्तिवचनमन्यथैव नेयमिति भावः ॥

ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन समुचितयोरपि न मोक्षहेतुता -

६३. एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् । विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलान्तरदर्शनान् । उत्पत्तिस्कारविकाराद्यो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः ॥

गतिश्रुतेराप्य इति चेत् । 'सूर्यद्वारेण' (मुं १-२-११), 'तयोर्ध्वमायन्' (आ. २-३-१६, छा. ८-६-६) इत्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत् । न सर्वगतत्वात्, गन्तुमिच्छा अनन्यत्वान् । आकाशादिकारणत्वात् सर्वगतं ब्रह्म ; ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः । अतो नाप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद् विभिन्नदेशं च भवति गन्तव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्, तत् तेनैव

१. तथा च मान्निवन्धं मोक्षस्य प्रमज्जतीति भावः ॥

२. 'उत्पत्तिविकारसंस्काराद्यो हि' इति वा॥ ; उत्पत्त्यादिविचतुष्टयमेव कर्मकार्यमिति न्यायो भाव्यान्तरुपपत्तिरिति । द्रष्टव्यम् सू. १-१-४, वृ. ६-३ संबन्धभाष्यम् ॥

३. निष्पत्तिद्वत्वात्, मोक्षोत्पत्त्यादिप्रतिपादकप्रमाणमवाचेति भावः । न च केवलं प्रतिबन्धनिवर्तनेन अभिष्यञ्जकत्वं कर्मणः क्वचिद् दृश्यम् । अतो न तन्मोक्षसाधनमङ्गीकरणीयमित्यभिप्रायः ॥

४. सङ्ग्रहसङ्काप्रत्यक्ष विवरणं क्रियते सूर्यद्वारेणैवादिना 'चेत्' इत्यन्तेन । 'सेन्द्रयोनिः' - इति षष्ठानुवाके श्रूयते । प्र. ३-७ - मोक्षमार्ग उपदिष्टः । अतः प्राप्यो मोक्ष इति पूर्ववद्वारायः ॥

५. संग्रहवाक्यं विवृणोति 'आकाशादिकारणत्वात्' इत्यादिना 'इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः' इत्यन्तेन । कालाकाशयोरपि कारणत्वात्, तद्वत् न कालादिना व्यवहितमिति भावः ॥ सू. भा. १-१-४, ४-३-१४.

६. 'विभिन्नं देशम्' इति चकाररहितात् अयमेव पाठः साधीयान् । 'देशं प्रति' इति (आ॥) पाठे प्रतीत्यधिकम् । प्राप्यत्वे हेतुद्वयमुपन्यस्तम् सर्वगतत्वम् अनन्यत्वं च । तत्र सर्वगतत्वमुपपाद्य, अनन्यत्वमुपपादयितुमारभते गन्तुरन्यदित्यादिना । चैत्रादन्यो विभिन्नदेशश्च प्राप्यो ग्रामः, ब्रह्म तु विज्ञानात्मनो नान्यत्, विभिन्नदेशं वेत्यर्थः । सू. भा. ४-३-१४ । एकदेशस्वयोनं परस्पर-प्राप्यत्वं यथा द्रव्यगुणयोः । अत आह विभिन्नदेशं चेति । 'विभिन्नं च देशम्' इत्यतो वरं विभिन्नदेशं चेत्येव ॥

गम्यते' । अनन्यत्वप्रसिद्धिश्च 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (२-७), 'श्वेतं चापि मां विद्धि' (गी. १३-२) 'इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिगतैः । गन्धैश्वर्यादिश्रुतिविशेषः' इति चेत् । अथापि 'स्यात्, यद्यप्राप्यो मोक्षः, तदा गतिश्रुतीनाम् 'स एकवा' (छां. ७-२६-२), 'स यदि पितृलोक-कामः' (छां. ८-२-१), 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' (छां. ८-१२-३) इत्यादिश्रुतीनां च कोपः स्यात् इति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयत्वात् तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणि स्यादयः स्युः, न कारणे' । 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१), 'यत्र नान्यत् पश्यति' (छां. ७-२४-१), 'तत् केन कं पश्येत्' (वृ. २-४-१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

१. 'गम्यते तत्' इति आ॥ पाठे 'तत्' इत्यनाकाङ्क्षितम् ॥

२. अनन्यत्वप्रसिद्धिरेव कथम् इत्यत आह 'अनन्यत्वप्रसिद्धिश्च' इति । 'अनन्यत्वप्रसिद्धिश्च' आ॥. 'तदनन्यत्वप्रसिद्धिश्च' वा॥ - इत्यतोऽयमेव वरीयान् ॥

३. द्रष्टव्यमुदाहरणश्रुतिस्मृतिभाष्यं यत्र विस्तरं गतश्चिन्तितम् ॥

४. अत्र आदिवाक्येन यद्यपि नर्दासमुद्रदृष्टान्तश्रुतयः, सृष्टिश्रुतयश्च ग्रहीतुं शक्यन्ते तथापि भाष्ये विवरणवाक्ये न गृहीतास्ताः ॥

५. गन्धैश्वर्यादीनिसंग्रहवाक्यं विवृणोति 'अथापि' इत्यादिना 'चेत्' इत्यन्तेन ॥

६. एकमेव ब्रह्म कारणं कार्यं चेति द्वेधा स्थितमुपाविदशान् । कार्यं ब्रह्म, अपरं ब्रह्म, सगुणं ब्रह्म, सविशेषं ब्रह्म - इति पर्यायाः । हिरण्यगर्भस्य नामान्येतानि । एतदेवोपास्यं ब्रह्म सूत्रभाष्ये (१-१-१२, ४-३-७, ४-३-१४) अक्षिरादि-मार्गेण गन्तव्यमिति वर्णितम् । कारणं ब्रह्म, परं ब्रह्म, निर्गुणं ब्रह्म, निविशेषं ब्रह्म - इत्येतानि मुख्यब्रह्मणो नामानि । तच्च अस्यूलादिनिषेधशब्दैरुपदिश्यते श्रुतिभिः । तत्र च कारणत्वं सापेक्षम्, न तु स्वरूपगतम् । यद्यपि प्रजापतिवाक्ये कारणमेव ब्रह्म निर्दिष्टं 'स्त्वेन रूपेणामिनिष्यते' (८-१२-३) इति, तथापि 'स्त्रीभिर्वा' इत्यादयः सगुणब्रह्मोपासकैरनुभूयमाना ब्राह्मलौकिकाः कामाः सर्वाभभूतेन ज्ञानिना संबध्यन्ते इत्यात्मज्ञानस्तुतये तत्र निर्दिष्टा इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादितत्परश्रुतिकोपः स्यादिति भावः । द्रष्टव्यं च छान्दोग्य-भाष्यम् (८-१२-३) ॥

७. नास्त्येव कारणत्वोपलक्षितमद्वितीयं ब्रह्मेत्याशङ्क्य शुद्धब्रह्मणि प्रमाण-माह इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥

ज्ञानकर्मसमुच्चय एवानुपपन्नः —

६४. विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीन^१-
कर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या^२ तद्विपरीतकारकसाध्वेन कर्मणा
विरुध्यते^३ । न हि, एकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत् तच्छून्यं
च — इति उभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं हि अन्यतरन् मिथ्या
स्यात्^४ । अन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत् स्वाभाविकाज्ञान-
विषयस्य^५ द्वैतस्य मिथ्यात्वम्^६ । ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति’
(वृ. २-४-१४), ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति’ (का. २-१-११,
वृ. ४-४-१९), ‘अथ यत्रान्वन् पश्यति तदल्पम्’ (छां. ७-२४-१),
‘अन्योऽस्माकन्योऽहमस्मि’ (वृ. १-४-१०), ‘उदरमन्तरं कुरुते ।
अथ तस्य भयं भवति’ (२-७) इत्यादिश्रुतिशनेभ्यः^७ । सत्यत्वं च
एकत्वस्य^८ । ‘एकमेवानुदष्टव्यम्’ (वृ. ४-४-२०), ‘एकमेवाद्वितीयम्’

१. ‘प्रलीन’ वा॥

२. वृ. ४-५-१५. सू. भा. २-४-१९.

३. यद्यपि उपामनारूपा विद्या न कर्मणा विरुध्यते, तथा च कर्म-
समुच्चितया अपरब्रह्मप्राप्तिश्च भवत्येव, तथापि न तथा मुख्यब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं
सिद्धान्तिना । मुख्यता तु विद्या वस्तुतन्त्रं परब्रह्मज्ञानम् । तेन च कर्मणः
समुच्चयो विरुध्यत इतीदानीमुच्यते ॥

४. वस्तुनि क्रियास्विव एवं नैवमिति विकल्पानुपपत्तेः ॥ सू. भा. १-१-२.

५. अज्ञानं हि सर्वस्याप्यविचारितसिद्धं स्वभाविकम्, ज्ञानेन त्वान्तुकेन
तद्विषयवर्णीयम् ॥

६. स्वाभाविकाज्ञानविषयत्वाद् द्वैतस्य मिथ्यात्वं युक्तम् । अत एवोदाह-
रिष्यमाणाः श्रुतयो युक्तयुपबृंहितास्तदपवदन्तीनि भावः ॥

७. सत्यत्वे हि द्वैतस्य नैवं द्वैतदृष्टिर्विनिश्चयेन श्रुतिभिः — इति भावः ॥

८. ‘युक्तम्’ इत्यनुपपद्यते । निर्दोषेण वेदेन सावधारणं प्रतिपादितशब्दयुक्तम्
एकत्वस्य नित्यत्वमित्यर्थः ॥

(छां. ६-२-१), 'ब्रह्मैवेदः सर्वम्' (१), 'आत्मैवेदः सर्वम्' (छां. ७-२५-२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्म उपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयन्ते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च* समुच्चयानुपपत्तिः । तत्र* यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्षः - इति, अनुपपन्नं तत्* ॥

निरस्तकारकब्रह्मोपदेशे न श्रुतिविरोधः -

६५. विहितत्वात्* कर्मणां श्रुतिविरोध इति चेत् । यदि उपमृद्य* कर्त्रादिकारकविरोधम् आत्मैकत्वविज्ञानं विधीयते सर्पादि-
भ्रान्तिज्ञानोपमर्दकरज्ज्वदिविषयविज्ञानवत्, प्राप्तः कर्मविविश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्* विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः

1. 'ब्रह्मैवेदं विद्यम्' (मुं २-२-११) इति मुण्डकोपनिषत्पाठः । 'सर्वम्' इति तु वाक्यान्तरमर्थमिति भाति । अन्यत्रापि (गी. भा. १३-१५-सू. भा. १-४-२२) ब्रह्मैवेदं सर्वम् - इत्येव पठितं दृश्यते यतः । यद्यपि नृसिंहोत्तरनागिन्यामलीदं वाक्यम्, तथा उपनिषदो न किञ्चिद्वाक्यमुदाहृतमुप-
लभ्यन्ते प्रस्थानत्रयभाष्ये ॥

2. ब्रह्मिदं करोम्येतां देवतामुद्दिश्य एतस्मै फलावेति ह्यनुसंधाय कर्म क्रियते । तत्र संप्रदानकारकं देवतादि ॥

3. एवं विरोधाच्च इत्यर्थः । अत्र समुच्चयार्थासंभवात् चशब्दस्य एवार्थता स्वीकरणीया । विरोधादेव समुच्चयानुपपत्तौ दूराशाना ततो मोक्ष-
संकथोत्पत्तरवाक्येन संगतिश्चैवं स्यात् ॥ 4. सत्यां चैवं समुच्चयानुपपत्तौ ॥

5. वा॥ पाठे तु 'तत्र यदुक्तं...मोक्ष इत्येतदनुपपन्नमिति. तदयुक्तम्' इति श्रुतिविरोधपूर्वपक्षेण वक्ष्यमाणेन संबन्धः कृतः । आ॥ पाठ एवाऽऽहतोऽस्माभिः ॥

6. 'तद्विहितत्वात्' इति वा॥ ; तत्र तद्विरपधिकम् ॥

7. अपवाध्य ॥

8. सति हि कर्त्रादिकारके कर्मविधेर्विषयः संभवति । तदन्वये तु कर्म-
वाक्यस्याप्रामाण्यमेव स्यात् । किञ्च यथा कारकाभावे कर्मकाण्डमप्रामाण्यं भजते,
तथा विद्योपदेशश्रुतिरपि । न हि बन्धमोक्षजिज्ञासाजिज्ञासादिभेदमनभ्युपगम्य
तत्प्रवृत्तिर्भवेदिति पूर्वपक्षिददयम् ॥ वृ. भा. २-१-२०.

इति चेत् । न । पुरुषार्थोपायोपदेशपरत्वाच्चरुनीनाम् । विद्योप-
देशपरा तावत् श्रुतिः संसारान् पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहेतो-
रविद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्या इति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्ता —
इति न विरोधः ॥

एवमपि कर्माधिकारकमप्रावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति
चेत् । न । यथाप्राप्तमेव कारकान्तित्वम् उपादाय, उपात्तदुर्गतिक्षयार्थं
कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षुणां, फलार्थिनां च फलमाधनम्, न
कारकान्तित्वे व्याप्तिरते । उपचितदुर्गतिप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नाश-
ककरोति । तत्राप्येव च विद्योत्पत्तिः स्यात् । तत्रश्चाविद्यानिवृत्तिः, तत्र
आत्यन्तिकः संसारोपशमः ॥

१. पुरुषार्थोपायोपदेशपरत्वादिति भवितव्यम् । विद्या हि पुरुषार्थोपायः,
न पुरुषार्थः । मुद्रितपुस्तकेषु तु 'पुरुषार्थोपदेशपरत्वात्' इत्येवोपलभ्यते ॥

२. इतस्याविद्याकृतत्वात् तदपह्नवेन विद्यां बोधयन्ती श्रुतिर्न मेदामित्य-
परेति वक्तुं युक्तम् । श्रुतेर्व्याहृतवचनप्रमाणान् । जनो न तस्याः केनचिद् विरोधः
शक्यश्चेत् इति भावः ॥

३. पूर्ववर्ती कारकमप्रावपरं कर्मकाण्डं मन्वानः ज्ञाते ॥

४. लोकतः सिद्धमेव ॥

५. न तु केवलमकरणे प्रत्यवायपरिहाराय ॥

६. 'विदधत्' इत्यनुषज्यते ॥

७. कर्मविधिपरं च कारकान्तित्वपरं चेति स्वीकारे हि वाक्यं सिद्धेत ।
प्रत्यक्षं च तस्य विधिपरत्वम् । जनो न कारकान्तित्वे वाक्यव्यवहार इत्यभिप्रायः ॥

८. एवं च परमपुरुषार्थोपायोपदेशपरत्वं कर्मकाण्डस्याप्यनुपपद्यते ।
तदर्थं विहितत्वात् । अमुमुक्षुणां तु तत्तदाकाङ्क्षिणफलदायकोपायोपदेशपरत्वम् ।
नित्यानि च कर्तव्यानि भवन्ति विदितत्वादिति भावः (सू. भा. ३-४-३२) ।
यथा चात्र कर्माभेदेऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधाभावस्तथा शारीरकभाष्ये
(३-४-३३) समुपपादितम् ॥

विद्यायाः स्वफलदानं न कर्मापेक्षा -

६६. अपि च^१, अनात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्कलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्यतिरेकेण, आत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात् कामानुपपत्तिः^२ । आत्मनि चानन्यत्वात् कामानुपपत्तौ स्वात्मन्दवस्थानं मोक्षः^३ - इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः । विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माप्यपेक्षते^४ ॥

स्योत्पत्तौ त्वपेक्षते कर्माणि विद्या -

६७. स्वात्मलाभे तु^५ पूर्वोपचिन्तदुरितप्रतिक्रियापनयनद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानी^६त्यत एवास्मिन् प्रकरणे उपन्यन्तानि कर्माणि-इत्यवोचाम^७ । एवं चाविरोधः कर्मविविश्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

विद्यायाः गार्हस्थ्यकर्माप्येवापेक्षितान्युत्पत्ताविति न नियमः -

६८. एवं तर्हि^८, आश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वाद् विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये^९ च विहितानि कर्माणि - इत्येकाश्रम्यमेव^{१०} ।

१. न केवलं कारकोपमर्दकत्वकारकापेक्षत्वस्वरूपान्यां विरोधो विद्या-कर्मणोः, किन्तु वक्ष्यमाणहेतोश्चेत्वाह - अपि चेति ॥

२. बृ. ४-४-६ । जनेन कामवैराग्ययोर्हेतुनोक्ता कर्मज्ञाने प्रति ॥

३. एवं च स्वरूपहेतुफलैर्विरोधो विद्याकर्मणोरिति भावः ॥

४. तथा च कर्मापेक्षया विद्यायाः परं श्रेय इति कल्पो निरन्तो भवतीति भावः ॥

५. एवं सर्वथापि कर्मनिरपेक्षता विद्याया इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते - विद्योत्पत्तिहेतुत्वमस्यैव कर्मणामिति ॥ सू. भा. ३-४-३३, ३५.

६. काम्यानि तु यथोक्तरीत्या विद्याविरोधीन्येवेति त्याग्यान्वेव मुमुक्षुणेति भावः ॥ ७. भा. भा. ५१. ८. यदि दुरितक्षयादेव विद्योत्पत्तिः, तर्हि ॥

९. गृहस्थस्यैव वा ॥ १०. 'एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविहितत्वाद् गार्हस्थ्यस्य' (नौ. प्र. १-३-३५) इति स्मृतेः ॥

अतश्च' यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः' । न । कर्मनिष्ठत्वात् । न हि
अग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं, तपः, सत्यवदनं, दमः, अहिंसा--
इत्येवमादीन्यपि' कर्माणीतराश्रमप्रतिष्ठानि' विद्योत्पत्तौ साधकतमानि'-
असङ्कीर्णत्वात्' - विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च' । वक्ष्यति च
'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासत्व' (३-२) इति' । जन्मान्तरकृतकर्मस्यश्च
प्रागपि' गार्हस्थ्य्याद् विद्योत्पत्तिर्भवान् । कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः,
कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव' । लोकार्थत्वाच्च

१. एकाग्रम्याङ्गीकाराच्च ॥

२. 'यावज्जीवश्रुतिर्वैदिकब्रह्मणो पठ्यते' इति शा. भा. २-४-१.
'अनुकूलतराः स्युः' इति वा॥

३. ब्रह्मचर्यम्, तपः, सत्यम् - इत्येवमिति शां. तै. सुं - इत्याद्युपनिषत्सु
विहितानि । यमदमाद्यश्च गृहदारण्यके (४-४-२३); अहिंसा च शां. ८-१५-१
इत्यादिश्रुतिषु । एवमादीनीति निवृत्तिप्रधानजीवितराणि कर्माणि संगृह्यन्ते ॥

४. न हि तेषामग्निहोत्रादीनि सन्ति । न चाश्रमास्तत्राणि न सन्ति ।
विहितत्वादेव तेषामपि ॥ सू. भा. ३-४-१९, २०.

५. अन्तरङ्गानि । यमप्रधानत्वात् ॥

६. अयङ्गीर्णाः इति (वा॥) पठो न श्रुतः । यद्यपि गृहन्वानामपि ब्रह्म-
चर्यादीनि सन्ति । तथापि तानि क्रतौ भावांगमनम् इत्येवमादिभिः शङ्कीर्णानि ।
अयङ्गीर्णानि त्रितराश्रमकर्मणेन संपन्नतराणि तानि साधनानि मोक्षं प्रति ॥

७. ध्यानाद्यस्तु गार्हस्थ्यकर्मरहितानामेव विहितानीति तेषां पृथग्ग्रहणम् ।
गी. भा. ६ अव.

८. तत्र हि अग्निहोत्रादिकर्मव्यतिरिक्तं तपः मनवत्तैकाग्रपलक्षणं ब्रह्म-
ज्ञानसाधनत्वेनोपदिष्टमिति भावः ॥

९. न चेहजन्मकृतमेव कर्म विद्योत्पत्तिकारणमिति निवचनः । प्राजन्म-
कृतकर्मपरिपाकेनापि तदुत्पाद्युपपत्तेर्वाग्देवादीनामिव । के. भा. ४-८; गे. भा.
२-५; गी. भा. ३-४; सू. भा. ४-१-१८; अतः प्रागपि गार्हस्थ्य्यात् ज्ञान-
संभवः । अत एव ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् इत्यादिवाक्यलक्ष्यतौ पठ्यते ॥

१०. 'कर्मार्थत्वात्' इति ज्ञानकारणकर्मार्थत्वात् इत्यर्थः । सुसुश्रूणा-
मेवात्र प्रकृतत्वात् ब्रह्मचर्याश्रम एवोत्पन्नज्ञानानां प्रतिपत्तिर्भ्यर्थेति
नापेक्षिता - इति वाक्यार्थः ॥

पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येन्द्रश्च 'अयं लोकः', 'पितृलोकः', 'देवलोकः' — इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धान्तलोकेदर्शिनः' कर्मणि प्रयोजनम् 'अपश्यतः कथं प्रवृत्तिरपश्यते' ? प्रतिपन्नगार्हस्थ्यम्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकात् विरक्तस्य कर्मणु प्रयोजनम् अपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । 'प्रयजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि' (बृ. ४-५-२) इत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात् ॥

कर्मणि श्रुतेर्यन्नाधिक्यं कारणम् —

६०. कर्म प्रति श्रुतेर्यन्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेत् । 'अग्निहोत्रादिकर्म प्रति' श्रुतेरधिक्यो यत्नः । मह्यंश्च कर्मण्यायासः' । अनेकमाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम् । तपो ब्रह्मचर्यादीनां च इतराश्रम-

1. बृ. (१-५-१६) श्रुत्युक्तानां पुत्रकर्मोपासनाणां यथासंख्यं मनुष्यादिलोकफलत्वात् न तेभ्यो लोकेभ्यो विरक्तस्य तैः साधनैरर्थ इत्यभिप्रायः ॥

2. लोकशब्दस्त्वयो वाः॥ आत्मेव लोको नान्यो ज्ञानिनः ॥ बृ. ४-४-२२.

3. मनुष्यादिलोकसाधने पुत्रकर्मादौ प्रयोजनं न पश्यति, तत्रैव प्रवर्तते च — इति हि विप्रतिषिद्धम् ॥

4. विशेषहेत्वभावे ऐक्याभ्ये एवावस्थानं विद्यायाः परिपाकः । तस्मिन्विषये कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः । अथवा विद्यापरिपाकात् इति विद्यापरिपाकहेतो- रित्यर्थः । तदर्थम् इति यावत् । विद्यापरिपाकार्थं कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् इति संबन्धः । कर्मसंन्यासस्य विद्यापरिपाकात्तात्त्विकमुक्तं सू. भा. ३-४-२०, गी. भा. १८-५५ इत्यादिसंक्षेपे ॥

5. विदुषो गृहस्थस्यापि कर्मभ्यो निवृत्तिरेकेष्वत्र लिङ्गमिदमिति भावः ॥

6. पूर्वपक्षसंग्रहवाक्यं विदुषोति 'अग्निहोत्रादिकर्म प्रति' इत्यादिना 'चेत्' इत्यन्तेन ॥

7. ज्ञानमात्रादेव यदि कैवल्यं सिध्येत् को जातुचिद्बहुद्रव्यायाससाध्यं कर्म कुर्यात् इति भावः । द्रष्टव्यमत्र तन्त्रवार्तिकोक्तं (१-३-८, पृ. २८७, २८८) ज्ञानवर्गसमुच्चयप्रसाधनम् ॥

कर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समाप्तत्वात्, अल्पसाधनापेक्षत्वाच्चैतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिमित्तस्य - इति चेत् । न । जन्मान्तरकृतानु-
ग्रहात् । यदुक्तं 'कर्मणि श्रुतेरधिको यत्नः - इत्यादि । नासौ दोषः' ।
यतो जन्मान्तरकृतमप्यगिहोवादिदृग्गणं कर्म, ब्रह्मचर्यादिलक्षणं च -
अनुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति ; येन जन्मैव विरक्ता इत्यन्ते
केचिन्, केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः । तस्मात्,
जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानाम् आश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेत्यन्ते ॥

कर्मफलबाहुल्याच्च' । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य' कर्मफलस्य
असंख्येयत्वात्, तत् प्रति च पुरुषाणां कान्ताबाहुल्यात्, तदर्थः श्रुतेरधिको

१. गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यादेः संकीर्णत्वं यदुक्तं पुरा (मा. भा. १८) तत्र
प्रसङ्गमिह पूर्वपक्षिणा ॥

२. इत्याश्रमधर्मांगमाहिंसादीनाम् अधिकतरवत्तत्वात्तद्विहितोपेक्षितं पूर्व-
पक्षिणा । ३. पूर्वोक्तं (मा. भा. १८. सू. १३, ति. १) आश्रयति ॥

४. संग्रहवाक्यं विदुषोति 'यदुक्तम्' इत्यादिना 'इत्यन्ते' इत्यन्तेन ॥

५. अतो इत्याश्रमिणां गार्हस्थ्येन तुल्यवद्विकल्पः, न दोषः ॥

६. येन अनुग्राहकस्य ब्रह्मचर्यादिवर्तनेरवयवः । 'येन च' इति चयुक्त-
(वाः) पाठे चकारोऽवधारणार्थः ॥ ७. तादृशानुग्राहकवित्तर इति दोषः ॥

८. न तु कर्मप्रधानं गार्हस्थ्यम् । जन्मान्तरकृतकर्मसंस्कृतान्तःकरणानां
कर्मभिः प्रयोजनाभावात् - इत्यभिप्रायः ॥

९. कर्मसु यत्नादिकं श्रुतेर्नाश्रमान्तरविकल्पाश्रयणवाचकमित्युक्तम्,
जन्मान्तरकृतस्यापि कर्मणो विद्योत्पत्तिं प्रत्यनुग्राहकत्वमाश्रित्य । अविरक्तविद्या-
विद्वेषिविषयत्वसंभवाच्चत्वाविषयस्येति । इदानीमेतज्जन्मकृतकर्मणासेवानुग्राहकत्वेऽ-
ङ्गीकृतेऽपि यत्ताविकल्पस्यान्यथासि इत्यात्, न तद्विकल्पविधातकमित्युपपादयत्ताह
कर्मफलबाहुल्याच्चेति ॥

१०. संग्रहवाक्यविवरणं पुत्रस्वर्गेत्याचारस्य इतीत्यन्तम् । यत्ताविकल्पमुक्तं
किं काम्यकर्मविषयम्, आहोस्विदित्यकर्मविषयम् ? - इति विकल्पार्थां प्रत्याह
'फलस्यासंख्येयत्वात्, पुरुषाणां च बाहुल्यात्' इति । कामबाहुल्यं प्रपञ्चि-
द्रष्टव्यं तै. सं. २-१-१ इत्यादौ ॥

यत्रः कर्मणु उपपद्यते । आशियां बाहुन्तरदेशान् 'इदं मे स्यात्, इदं मे स्यात्' इति । उपायत्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रति इत्यनोचामः । उपाये चाधिको यत्रः कर्तव्यः, नोपेये ॥

श्रवणादीनां साध्याद्विद्यामायनत्वम् -

७०. कर्मनिमित्तत्वाद् विद्यायाः, यत्रान्तर्गतार्थक्यम् इति चेत् । कर्मस्य एव 'पूर्वोक्तविदुरितप्रतिबन्धक्षयान्' विद्या उत्पद्यते चेत्, कर्मस्यः पृथक् उपनिच्छेदभादिनोऽनर्थक इति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि 'प्रतिबन्धप्रयादेव विद्या उत्पद्यते, न तु ईश्वर-प्रसादतोऽप्यानाद्यनुग्रहान् - इति नियमोऽस्ति' । अहिंसाव्रतचर्यादीनां

१. द्वितीयं कल्पं प्रत्याह 'उपायत्वाच्च' इति । अस्यैव विवरणं उपाय-भूतानि हीत्यात्म्य 'नोपेये' इत्यन्तम् ॥

२. कर्माणि दुरितक्षयद्वारा विद्योत्पत्त्युपायतां भजन्त इत्युक्तं प्राक् (भा. भा. ६५) । नित्यकर्मणां दुरितक्षयार्थत्वात्, कर्मप्रधानं गार्हस्थ्यमेवाश्रयणीयं नाश्रमान्तरम् इति पक्षो निराकृतः पूर्वम् (भा. भा. ६८) । इदानीं तु कर्मैव केवलं मुक्तिसाधनं न ज्ञानापेक्षमिति पक्षो निराक्रियत इति विदोषः ॥

३. अतश्च कर्मणु यत्तावद्विक्रमं युक्तमित्यभिप्रायः ॥

४. न तूपायान्तरेण - इति पूर्वपक्षिणोऽभिनिवेशः ॥

५. अङ्गीकृत्यवादोऽयम् । नित्यकर्माणि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति खलु पूर्वपक्षिणो मतम् ॥

६. तथा च कर्मस्य एव मोक्षः प्रतिबन्धक्षयद्वारेणेति स्यात्सीति भावः ॥

७. नियमाभावात् इति संग्रहवाक्यं विदुणोति न हीत्यादिना ॥

८. ईश्वरप्रसादः सर्वत्र साधनानां फलदायकः । विविच्य चाज्ञाननाशक-ज्ञानोत्पत्तौ (गी. भा. १०-११) कारणम् । कर्म स्निहजन्मकृतं जन्मान्तरकृतं वा दुरितक्षयद्वारा तत्र कारणम् । अहिंसादयश्चाधर्मादिपरिहारेण ज्ञानोत्पत्तौ ज्ञान-परिपाककारणत्वेन ज्ञाननिष्ठायां वा कारणम् - इति विवेकः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
 ब्रह्मामि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् ।
 ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामा-
 वीत् । तद्वक्तामावीत् । आवीन्माम् ।
 आवीद्वक्तामम् ॥ १२ ॥

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अथ श्रीक्षावल्लीसारः

दशाः सङ्ख्या अनुवाकमुपधाः

१. प्रत्ययविहितानां कार्यकरणसंवातात्मिनिमित्तयोः मिश्रवशात् उच्यते नित्यं सुलक्षणार्थं प्रवर्तनीयाः । यन्मात्रं सुलक्षणं विद्याप्रत्ययारोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यति । एवं प्रत्ययैश्वर्यान्वयप्रवर्तनप्रत्ययो वक्ष्यतेप्रकारः कार्यः, न्यायं च । श्रीक्षावल्या आवाक्यान्वये 'लौ' शान्तिः शान्तिः शान्तिः' इति त्रिवचनम् । अत्रात्मिकादिनौतिकादिदेवकानां विद्याप्रत्ययारोपार्थाः प्रत्ययवर्धम् ॥

२. वक्ष्यमुपनिषद्विषयसंवाता. नक्षत्राणि वक्ष्यन्वक्ष्यन्वक्ष्यन् प्रत्ययपदेऽपि-
न्यत्रः कार्यः ॥

३. साधकानां लौकिकार्थम् आशी शब्दप्रधानान्तेष्वोरामानान्प्रोसद्व्यन्ते । तत्रापि प्रत्ययं वेदे समुपलब्धवानाः संविता अक्षिज्य अक्षिजेकम्, अक्षिर्ज्योतिषम्, अक्षिर्ज्यम्, अक्षिप्रजम्, अक्षिज्यं चेत्तं पञ्चया दृष्ट्या उपलक्षणम् उपदिश्यते । तदथा -
(१) छेदितयाः पूर्वै वर्यै दृष्टिर्वादिष्टः कर्तव्यः । उत्तरवर्यै चान्तविभक्तिः । तन्मन्वी नये आकाशदिष्टः पूर्वैर्योग्यमन्तेः मन्थनसाधने वायुदिष्टः । इत्यक्षिर्ज्यकमुपासनम् ।
(२) एवं पूर्वैर्योग्यैरु यथोक्तेषु यथारुहम् अग्निः, आदित्यः, धारः, विष्णु - इति दृष्टिरुपलब्धिः । तेषामुपासनम् । (३) आचार्यः, अन्तेवामी, विद्या, प्रवचनम् - इति दृष्टिर्गर्भविषयम् । (४) मन्त्रा, पिता, प्रजा, प्रजननम् - इति दृष्टिर्वादि-
प्रजमुपासनम् । (५) अथवा इन्द्रः, उत्तरा इन्द्रः, वाह, जिह्वा - इत्युपासन-
मुपासनम् । एवं महावस्तुदृष्ट्यापारम्भात् एता महासंज्ञिता उच्यन्ते । एवं महासंज्ञितो-
पासनं योऽनुतिष्ठति तस्य सचर्यस्य प्रजापत्युपप्रकार्यमाजाय वर्गलोकादिति फलानि
भवन्ति ॥

४. समुद्रगुण यच्छन्दसाम् इत्ययं मन्त्रो वेदमात्रमूनीकृतस्तुतिपरः सत्यं
जायः । तेन मेधाप्राप्तिर्भवति । कार्यकरणसंवातात्वाऽऽत्मजात्योमो भवति । एवं
श्रीप्राप्त्या कर्मानुष्ठानेन विमृशुर्दे प्राप्य परम्परया ज्ञानं त्रेभ्यः 'आवर्त्तनी' इत्यादि-
मिर्मन्त्रैर्होमः कर्तव्यः । एवमोकारं जयहोमाभ्यां समुपस्य क्रमेण ज्ञानं भवति ।
अनेकब्रह्मचार्यन्तेवासिमव्यथ ॥

५-६. सह इति व्याहृत्यात्मनो ब्रह्म अन्तर्यासनं कर्तव्यम् । भूर्भुवः-
सुवस्तिक्तासां चतुर्थीमेतां व्याहृतिं माहात्म्यमर्थिर्दिवत् । तदेव च ब्रह्म । इतरव्याहृती-
नामात्मा चेयम्, तथापक्त्वात् । ताश्च तिस्रो व्याहृतयः प्रत्येकं चतुर्या । तद्यथा । अयं
लोकः, अग्निः, ऋग्वेदः, प्राणः - इति प्रथमा व्याहृतिर्भूति । एवम् अन्तरिक्षम्,

अथ शीघ्रानुवृत्त्याः

अनुवाकानामक्षरानुक्रमणिक.

अनुवाकप्रतीकम्	अनु.	पृष्ठम्
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	१०	१३
आतं च स्वाध्यायप्रवचनं च	९	११
भोमिति प्रवृ	८	३८
पृथिव्यन्तरिक्षं सौर्धिमौ	७	३६
भुभुवः सुवर्णि वा	५	२३
यमस्तनूनामृषभौ	४	१८
वेदमन्त्राचार्यौ	३१	१६
॥ नमो भगवते वासुदेवाय	१	१
॥ नमो भगवते वासुदेवाय	१२	६०
विष्णोः व्याकथयाम्यस्यः	८	१२
म य एवोऽन्तर्दृष्टः	६	३०
गह नौ वरः	३	१४

अथ भाष्यस्य मुख्यशब्दसूची

[illegible]

जकारणम् । **अथ जकारणम्** । **१. ३.**

जन्ममन्त्रः (अथर्ववेदः अथर्वसंहिता, ३६.)

अनन्तरि

अनामिकाः । अनामिकाः । अनामिकाः । ३३.

बनामा

अनित्यस्य सत्यं । अनित्यस्य सत्यं । अनित्यस्य सत्यं । ३, ४.

प्रमाणम्: १ अक्षरम् १, २.

अन्तर्यामिनी (अन्तर्यामिनी उद्भवम्), ३८.

अभावः । भावप्रतिपक्षोपपत्तौ पदार्थः । न किञ्चिन्मनः । ६, ८.

अनुव: (विश्वदीप), ३५. ३८.

असृगम् (असृगम्भने: १. ५३.

बसुनम् १ निम्बम् ३ १०.

अविद्यानिरुद्धिः (निश्चयानामवाहः), १. १०, ६५.

आत्मज्ञानम् (सम्यग्ज्ञानम्), २०, २१, २२, २३, २४.

काशमालः (समुज्ज्वलम्, मेघम्) - ३६, ३७.

नामलोकः (साध्यगोकेन्यो विन्दव्यम आत्म), ६८.

आत्मविद्या (आत्मज्ञानम्), २२.

आत्मा (सर्वज्ञ परमार्थब्रह्मम्), १, २.

आत्मैक्यविज्ञानम् (अद्वितीयतत्त्वज्ञानम्), ७२, ६५.

आत्मैक्यदर्शी (अत्माद्वितीयत्वानुभववान्), ६६.

आत्यन्तिकः संसारनाशः (पुनरावृत्तिराहित्येन संसारनिवृत्तिः), ६५.

साहसकामना (आत्मव्यतिरिक्तकामभावः), १.

आप्यस्य (गतिपूर्वकं प्राप्यन्), ६३.

आरब्धम् (निपादितम्) २, ३, ७.

कारम्भः (निष्पादनीयः), ८.

आत्मनस्य (प्रतीकम्), १८, ४४.

उपसत्तिसंस्कारविकारादयः (कर्मफलप्रकाराः), ६३.

उपनिषत् (ग्रन्थः), १०, १४, ७०; (ब्रह्मविद्या), १०, १४; (उपासनम्), १५, १६; (रहस्यम्), ५९.

उपलब्धिः (साक्षात्कारः), २२, ३४.

उपात्तदुरितक्षयः (संचितपापनाशः), १, २७.

उपासनम् (शास्त्रीयवस्तुचिन्तनम्), १८, २८, ३९, ४४, ६१.

व्रतम् (यथाशास्त्रं कर्तव्यम्), १२, ४८, ५४.

गैकाग्रम्यम् (गार्हस्थ्यमात्रम्), ६८.

बोद्धारः (उपास्यः प्रभवः), २०.

कर्म (शास्त्रविहिता निषिद्धा वा क्रिया), १, २, ३, ४, ५, ७, ८, ९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६६, ६८; (अग्निहोत्रार्थात्क्रियते गार्हस्थ्यदम्यशाश्वते विहितम्), ६८.

कर्मकार्यम् (कर्मनिष्पादम्), ६१.

कर्मवैयर्थ्यम् (तत्तत् कर्माभावः), ५३.

कर्महेतुः (कर्मणि प्रकृतौ निमित्तम्), १, २; (कर्मकारणम्), २.

कर्मोपादानहेतुः (कर्मणि प्रकृतौ हेतुः), १, १०.

कामः (कर्मलक्षणा), १, ५.

काम्यानि (कामिनिरनुष्ठीयमानानि कर्माणि), १, २, ६१.

कारकम् (क्रियानिष्पत्तिकारणम्), ६४, ६५.

कारकालित्वम् (कर्त्रादेकारकतत्वात्), ६५.

कार्यकरणसंपातः (देहेन्द्रियसंपातः), २१.

कार्यग्रह (अपरं ब्रह्म, हिरण्यगर्भः), ६३.

कार्यान्तरारम्भः (मिश्रितयोः कर्मज्ञानयोः स्वरूपादभ्यस्य निष्पादनम्), ६३.

गतिश्रुतयः, गत्यैश्वर्यादिश्रुतयः (उपासकानां ब्रह्मप्राप्त्यर्थं गतिः, मुक्तानां सेवा-
मैश्वर्यम् - इत्यादिवोचिकाः श्रुतयः), ६३.

ज्ञानम् (आत्मवाचात्म्यविद्या), ५.

ज्ञापकम् (भूतार्थवाचात्म्यव्यञ्जकम्), ६२.

ज्ञानोत्पत्तिः (आत्मवाचात्म्यज्ञानजनम्), ५४.

तपः (कृच्छ्रादि), ६८; (स्वाध्यायप्रवचने विशिष्टतपसी), ६९; (विशेषनि-
कारणं कर्म), ५३, ६८.

दमः (वाचेन्द्रियनिग्रहः), ६८.

दर्शनम् (उपासनम्), १६, १७; (ज्ञानम्), ५०.

देवतात्मा (अध्यात्माधिदैवताभिमानो देवता), ११.

नित्यप्राप्तम् (स्वरूपभूतम्, आप्त्यनपेक्षम्), ५.

नित्यानि (कलानुषङ्गं विना विदितानि, अवश्यकरणीयानि कर्माणि), ३, २, ६१

६, ५२.

नित्यारम्भः (नित्यस्य निष्पादनम्), ८.

निर्विघ्नोपः (स्वगतमेव रहितः), ८.

परप्राप्तिः (मोक्षप्राप्तिः), १.

परं ब्रह्म (परमात्मा), ५, ५१, ५२.

परं श्रेयः (निरतिशयश्रेयः, मोक्षः), ४९, ६०, ६७.

परापरब्रह्मणी (निर्गुणसगुणब्रह्मणी), ४६.

पुत्रादिस्थाप्याः (मनुष्यादिवेकाः), ६९.

पुरुषः (हृदि स्थितः, भूरादिव्यापको वा), ३५.

पुरुषसंस्कारः (कर्मणा निपद्यमाना ज्ञानयोष्यता), ५३.

पूर्वोपचितानि (इह जन्मनः प्राक्संचितानि पापानि), ६, ५३, ६७, ७०.

प्रजापतिः (पाङ्कजात्मकमपरं ब्रह्म), ४०, ४३.

प्रतिमा (अर्चा विष्ण्वादिप्रतीकभूता), ४४.

प्रतिषिद्धानि (धृत्यापादितानि कर्माणि), २, ६१.

प्रत्यवायः (नित्याकरणेन प्राप्यमाणो दोषः), २, ४, ६, ६१.

प्रथ्वंसाभावः (वस्तुनाशे जन्यत्वेन कल्पितोऽभावः), ८.

प्रवर्तकः (कर्मणि प्रयोक्ता), १.

प्रवर्त्तनकर्त्रादिकारकम् (कारकविभागरहितम्), ६६.

फलार्थिनः (काम्यकर्मण्यधिकारिणः), १, ६५.

ब्रह्म (परमात्मतत्त्वम्), १, १२, २२, २५, ३८, ६३; (कार्यमपरं ब्रह्म),

३६, ३७, ३८, ४०.

ब्रह्मज्ञानम्, ब्रह्मविज्ञानम् (ब्रह्मस्वरूपावगतिः), ५१, ५३.

ब्रह्मविद्या (ब्रह्मज्ञानम्), १, १०, ५३.

ब्रह्मविद्योपसर्गाः (ज्ञानविद्याः), १२, १३.

मेधा (लौकिकप्रज्ञा), २२; (आत्मज्ञानयोष्यप्रज्ञा), २२, २३.

मोक्षः (परमपुरुषार्थः), २, ७, ९, १०, ५१, ६१, ६३.

योगशास्त्राणि (मनोनिग्रहप्रकारबोधकशास्त्राणि), ३६.

- लक्षणम् (ज्ञापकम्), ६.
 लौकिकप्रज्ञा (व्यावहारिकं ज्ञानम्), २२.
 वचनम् (वेदवाक्यम्), ६२.
 वायुः (आध्यात्मिकप्राणात्मना स्थिता देवता, अपरं ब्रह्म), १२.
 विकल्पः (मनोविकल्पनासाधनम्), ८.
 विज्ञानम् (उपासना), १८; (आत्मावगतिः), ६५.
 विद्या (उपासनम्), ८, ९, ६०, ६२, ६३; (ज्ञानम्), १०,
 २८, ५३, ६४, ६५, ६६, ६९, ७०, ७९.
 विद्याकर्मकर्ता (उपासनकर्मणोरुदात्ता), ९.
 विद्याकर्मणोर्विवेकः (ज्ञानकर्मणोर्देहसहकारकर्मणोर्विवेककारणम्), ६०.
 विद्याकर्मसंतानः अविरतानुष्ठिते उपासनकर्मणी, ९.
 विद्योत्पत्तिः (आत्मज्ञाननिष्पत्तिः), ५३, ६८, ६९.
 विद्युदसत्त्वः (कर्मानुष्ठानजनितमैस्कारसंज्ञातचित्तमुद्दिमान्), ५०.
 विष्णुः (सकलोरमितानी देवता, प्रतिमादिवर्ज्यमाना देवता), १९, ३६, ४६.
 व्याहृतवाक्या (महोप्याहृतिद्वारेण उपान्य आत्मा), २८, ३०, ३७, ४०.
 जलः (अन्तःकरणनिग्रहः), ४८.
 जरीरासम्भः (देहनिष्पादनम्, जन्मप्रदानम्), ३.
 जालग्रामः (अर्चमानस्य विष्णोः प्रतीकभूतः खिलविशेषः), ३६.
 जेपकर्म (भोज्यमागद्वेनावशिष्टं कर्म), ३.
 ज्वलनमननिदिध्यासनानि (ज्ञानोत्पत्तौ साक्षात्साधनानि), ७८.
 ज्ञातव्यार्थानि (धृतिस्मृतिविहितकर्मणि), ४७, ५२, ५३.
 संहते (समप्राधान्येन समुच्चिने), ६३.
 सत्यम् (मूर्तामूर्तम्, अचित्तकथं वा), ३८; (सत्यवदनम्), १२, ४८,
 ६९, ७५.
 सर्वादिभ्रामिज्ञानोपमर्दकरज्वादिविषयविज्ञानम् (अविशेषमर्दकविद्याया इष्टान्तः),
 ६५.
 सर्वगतम् (सर्वत्र व्याप्तं ब्रह्म), ६३.
 सर्वप्रमाणव्याकोपः (सर्वप्रमाणैर्विगोचः, अभावदृष्टव्यमित्यन्वीकरणे), ६.
 सर्वान्मकत्वम् (सर्वज्ञानन्यत्वम्), ३७.
 सर्वान्मभावः (हिरण्यगर्भावापि), ३४.
 सर्वोपासनाश्रुतः (ओङ्कारः, परापरब्रह्मप्रतीकभूतः), ४६.

साक्षात्कृतः (सोऽहमेत्यद्वयमिति), ३६

साधनमाध्यानि (अनेककारणसामर्थ्यानिष्पादयन् कर्माणि), ६२.

सुषुप्ता (अपरब्रह्मप्राप्तये गमनद्वारभूता नाडी), ३६.

स्वरूपप्रतिपत्तिः (अपरब्रह्मसत्त्वप्राप्तिः), ३६.

स्वर्गः (कर्माणां परमा गतिः, मोक्षत्वेन स्थिता मीमांसकानाम्), २, ७.

स्वाध्यायप्रवचने (अवश्यकर्तव्येषु प्रधानभूते), ४८, ४९.

स्वात्मन्यवस्थानम् (स्वेन रूपेणावस्थितिः, मोक्षः), १, २, ६, १०, ३६.

स्वात्मा (स्वस्य परमार्थिकं स्वरूपम्), १, २, १०, ६६.

स्वाभाविकाज्ञानम् (अविचारस्वभावेन विद्यमानमज्ञानम्), ६४.

स्वाराज्यम् (अपरब्रह्मसाधर्म्यप्राप्त्या निषर्जमर्ह्यम्), ३७.

